Р. АСТРОЎСКІ

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС

КОМПІЛЯЦЫЯ

Паводле Б. ТАРАШКЕВІЧА і Я. ЛЁСІКА

ВЫДАНЬНЕ 2-ое ПАПРАЎЛЕНАЕ І ДАПОЎНЕНАЕ

1-ае выданьне дазвалена Міністэрствам Асьветы
для ўжытку ў ваўсіх школах Польшчы.
Дазвол № 5894/25 O. Prez. 4. VII. 25 г.

1930

ВІЛЕНСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА
Б. А. КЛЕЦКІНА :: ВІЛЬНЯ
БЕЛАРУСКІ АДДЗЕЛ

Р. АСТРОЎСКІ

БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС

КОМПІЛЯЦЫЯ

Паводле Б. ТАРАШКЕВІЧА і Я. ЛЁСІКА

Выданьне 2-ое папраўленае і дапоўненае

1-ае выданьне дазвалена Міністэрствам Асьветы
для ўжытку ў ваўсіх школах Польшчы.

Дазвол № 5894/25 O. Prez. 4. VII. 25 г.

ВІЛЬНЯ 1930

ВІЛЕНСКАЕ ВЫДАВЕЦТВА Б. КЛЕЦКІНА

R. Ostrowski. — „BIEŁARUSKI PRAWAPIS".

Drukarnia „Wydawnictwo Wileńskie" B. Kleckina, Wilno.

ПРАДМОВА.

Прыступаючы да выпуску ў сьвет „правапісу“ другім выданьнем, я змушаны быў дапасаваць яго хоць крыху да тых зьменаў, якія былі ўведзены праф. Б. Тарашкевічам у пятым (апошнім) выданьні яго „Беларускай Граматыкі для школ“ 1929 г. Дапасаваньне гэтае, як зазначыў ужо вышэй, магло быць праведзена толькі часткова, бо поўнае дапасаваньне было-бы немагчыма з чыста тэхнічнага боку. Для гэтага выданьня былі выкарыстаны гатовыя матрыцы (адціскі) набору першага выданьня, а пры жаданьні правесьці поўнае дапасаваньне, прыйшлося-б рабіць зусім новы набор, на што не пазволілі нашыя вельмі й вельмі скромныя фінансы. Зрабіць такія „адступленьні“ лічыў сябе ў праве на падставе заявы проф. Тарашкевіча, зробленай ім у прадмове да пятага выданьня „Граматыкі“ 1929 г., дзе між іншым ён гаворыць: „бачучы цяпер цэлую чараду яшчэ спрэчных пытаньняў, бачучы патрэбу і магчымасьць спрашчэньня правапісу, я не бяруся праводзіць якія-колечы паважнейшыя зьмены такім індывідуальна-партызанскім спосабам, накідаючы свой праект праз школьны падручнік. Гэта павяло-б толькі да шкоднага хаосу.

Рэформа правапісу, калі мае быць праведзена, мусіць быць праведзена ў цэласьці ды ў сувязі з рэформай пісьма і пераглядам граматычных формаў (*морфолёгія*).

Адпаведныя праекты павінны быць апрацаванымі паасобнымі адзінкамі, але прайсьці праз публічнае сіта грамадзкай і навуковай крытыкі перш, чым маюць быць уведзенымі ў жыцьцё аўторытэтам культурных установ. Бо тутака пасьпех, запраўды, можа быць людзём на сьмех.

Горш за тое: непавязаныя, паасобныя зьмены „*на лепшае*“ могуць заграмазьдзіць і загарадзіць дарогу да запраўды *добрай* рэформы“.

Маё „недапасаваньне“ адносіцца выключна да тэрміналёгіі часьцін мовы, якую проф. Тарашкевіч зьмяніў у новым (пятым) выданьні. Тэхнічныя ўмовы пазволілі мне зьмяніць толькі „кліч“ на „выклічнік“ і „злуч“ на „злучнік“ усе іншыя — пакінены бяз зьмены г. зн. так як яны азначаліся ў папярэдніх выданьнях. Уважаю, што такое „недапасаваньне“ не адаб'ецца шкодна на справе, тым болей, што ў сучасны мамэнт мы маем і так вельмі „багатую“ тэрміналёгію для часьцін мовы паводле граматыкаў Б. Тарашкевіча і Я Лёсіка:

) *імя*, імя назоўнае, імя прадметнае, назоўнік і прадметнік,

2) *прымета*, імя прыметнае і прыметнік,

3) чысло, *імя лічебнае* і лічэбнік,

4) *дзеяслоў*,

5) *прыслоўе*,

6) *займя* і займеньнік,

7) *прыймя*, прыйменьнік і прадлог,

8) кліч і *выклічнік*,

9) злуч і *злучнік*.

З гэтага бачым, што толькі дзьве часьціны мовы маюць адну сталую тэрміналёгію — гэта *дзеяслоў* і *прыслоўе*.

Зразумела, што такі хаотычны стан рэчы з пэдагогічнага пункту гледжаньня з'яўляецца вельмі не пажаданым і дзеля гэтага, пакідаючы старую тэрміналёгію з невялічкім дапасаваньнем: „выклічнік“ замест „кліч“ і „злучнік“ замест „злуч“, хіба, што вялікай шкоды не зраблю. Проф. Б. Тарашкевіч у сваёй прадмове да пятага выданьня кажа:

„Ёсьць над чым падумаць і папрацаваць, дык можна і трэба пачакаць, высьцерагаючыся, каб *лепшыя* новыя дэталі не псавалі больш-менш *не благога* цэлага, якое *ўжо існуе*“.

Пачакаем, можа дачакаемся ўрэшце лепшых часоў, калі паасобныя аўтары ўзгодняць свае погляды і замацуюць іх адпаведнаю аўторытэтнаю навуковаю ўстановай.

Акром усяго вышказанага ў гэтым выданьні „Правапісу“ дадана і „лацініца“, як гэта зрабіў у сваёй граматыцы Б. Тарашкевіч, а такжа ў канцы паданы адпаведныя практыкаваньні, надрукаваныя „лацініцай“. Усё гэта аднача сна адпавядацьме і таму погляду на ўжываньне „гражданкі“ і „лацініцы“ ў школе, які выказала ўрадовая камісія для ацэны беларускіх падручнікаў для школ пры Віленскім Школьным Куратарыюме.

Вільня, 1930 г.

Р. Астроўскі.

Увагі для вучыцеля.

Як ведама, ў васнову нашага правапісу паложаны такія прынцыпы: а) фонэтычны, б) этымолёгічны, в) прынцып традыцыі (Б. Тарашкевіч, Прадмова стр. 4) і г) прынцып напісаньня чужаземных слоў (*Лёндан*, *кляса*, *нацыя*, *партыя*, *тэлеграма*, *арытмэтыка*).

З гэтых прынцыпаў найбольш шырока ўжываецца прынцып *фонэтычны* для напісаньня *галосных* гукаў (вада зямля, селянін, рэкі — рака) і прынцып *этымолёгічны* для напісаньня *зычных* (*казка* заместа *каска*, як чуваць; *просьба*, а ня *празьба*, *гарадзкі*, а не *гарацкі*, *хлеб*, *зуб*, *мох*, *мог* і т. д).

Разумеецца, правапісальнае пытаньне лягчэй за ўсё можна было-б разьвязаць такім спосабам, каб у напісаньні слоў трымацца аднаго фонэтычнага прынцыпу, каб можна было пісаць так, як чуваць, каб вока бачыла тое, што чуе вуха. Але датрымаць фонэтычнага прынцыпу да канца — немагчыма. Немагчыма гэта ўжо дзеля таго, што няма такой азбукі на сьвеце, каб можна было дакладна перадаваць на пісьме ўсе гукі нашае мовы. Такой азбукі і прыдумаць трудна, бо гукі ў жывой мове вымаўляюцца розна, у залежнасьці ад гаворак. Акуратна дапасаваць літары да

гукаў практычна немагчыма і непатрэбна. Мова кожнага народу, не зважаючы на ўсю яе суцэльнасьць, мае шмат асобных, мясцовых гутарак, якія, маючы агульныя карані і формы слоў, розьняцца паміж сабою акцэнтам і вымоваю слоў.

Такім парадкам, наш правапіс, палажыўшы ў васнову напісаньня беларускіх слоў падвойны і нават патройны прынцып (фонэтычны, этымолёгічны і традыцыйны), дбае аб адным: — каб па магчымасьці перадаць на пісьме ўсе асаблівасьці тае гутаркі беларускае мовы, якая легла ў васнову *літаратурнае* мовы.

Процэс вытварэньня нашае літаратурнае мовы адбыўся натуральна, вольна і без пабочнага прымусовага ўплыву, бо ў часе вытварэньня яе Беларусь ня мела адзінага каманднага цэнтру, які мог-бы пакіраваць разьвіцьцё ў свой бок, выходзячы з свайго мясцовага патрыотызму. Дзякуючы вольнаму разьвіцьцю, яна ўвабрала ў сябе ўсе чыста беларускія асобнасьці іншых беларускіх гаворак і цяпер у поўнай меры можа лічыцца саўпраўды народнай, агульна беларускай мовай. Разьвіўшыся на груньце менска-віленскай гаворкі (цьвёрдае р і вялікае аканьне), яна шырока адбівае ў літаратуры ўсе асобнасьці іншых гутарак беларускага народу і заняла пануючае палажэньне. Прынамсі, дагэтуль не рабілася спроб адмежаваньня,—ніводная гаворка не памыкалася стаць літаратурнай, хоць перашкоды для гэтага ня было. Само жыцьцё паказала, якая гаворка мае найбольш сілы й здольнасьці для літаратурнага разьвіцьця. А раз вызначылася літаратурная мова, то можна было апрацаваць сталы правапіс, або аднолькавасьць пісьма.

Для навучаньня правапісу (аднолькаваму пісьму) існуе шмат спосабаў, але найлепшымі трэба прызнаць наступныя: 1) *сьвядомае* сьпісваньне і 2) *навучальныя* дыктанты.

Сьпісваньне павінна быць свядомае і, прытым, з памяці, каб не абярнулася яно ў мэханічнае коп'яваньне друкованага тэксту. Дзеля гэтага, трэба акуратна выясьніць правіла, а далей зрабіць папярэдняе практыкаваньне такога, напрыклад, характару. Выкладчык (настаўнік) піша на кляснай дошцы прыклад на патрэбнае правіла, зварачае

ўвагу на напіс таго ці іншага слова, пры патрэбе напамінае адпаведнае правіла правапісу, а потым — прыклад завучаецца напамяць, і дзеці запісваюць яго ў сшыток. Для агульнай праверкі сьцёрты прыклад можна зноў напісаць, а дзеці павінны выправіць памылкі самі, робячы параўнаваньне напісанага на дошцы з запісам у сябе. Не бяда, разумеецца, калі дзеці не заўсёды прыгэтым акуратна выправяць. Пісаць так, каб ніколі не памыляцца (Флёров) абсолютна немагчыма, бо й мы, стала-граматныя людзі, вельмі часта памыляемся. Такое вымаганьне, ці такую пастаноўку пісьма, каб дзеці пісалі не памыляючыся, трэба прызнаць пустой выгадкай занадта лібэральных мэтодыстых.

Пры падобных папярэдніх практыкаваньнях вельмі пажадана мець друкаваныя прописам табліцы з патрэбным тэкстам. Тады ня трэ' было-б пісаць і сьціраць напісанае ды зноў пісаць для праверкі. Пасьля азнаямленьня, друкаваны тэкст проста закрываўся-б, і работа йшла-б далёка шпарчэй. Апроч таго, такія друкаваныя табліцы вельмі пажаданы яшчэ й дзеля таго, што ня кожны выкладчык можа выразна й прыгожа пісаць, тымчасам, мамэнт харāства трэба праводзіць пры кожнай рабоце ў школе.

Пасьля такіх папярэдніх практыкаваньняў, можна перайсьці да сьпісваньня тэксту, але з такою ўмовай, каб дзеці, маючы тэкст перад вачыма, стараліся запісваць кожны прыклад напамяць, уважна прыгледзіўшыся спачатку да правапісу кожнага слова, і толькі ў патрэбных разох спраўляцца з тэкстам.

Пры сьпісваньні ня шкодзіць мець на ўвазе яшчэ й такія ўмовы:

а) тэкст для сьпісваньня трэба даваць невялікі—радкоў 10 друкаваных, каб вучань не ўтамляўся ды лягчэй-бы мог утрымаць у памяці вобразы напісаных слоў;

б) для падтрыманьня ўвагі да работы і сьвядомых адносін да яе, карысна падчырківаць словы на данае правіла правапісу, прычым, падчырківаць трэба старанна, акуратна,

каб не псаваць прыгожасьці пісьма, і толькі патрэбнае слова або часьць яго;

в) работы няхай выпраўляюць самі вучні, памяняўшыся сшыткамі, а настаўнік забірае сшыткі толькі дзеля агульнага азнаямленьня з станам навучаньня;

г) падчырківаць памылак самому настаўніку ня трэба, бо гэта няпрыемна адбіваецца на самапавазе вучня і можа адбіць ахвоту да работы, а без ахвоты няма работы. Лепш проста памылку паправіць, а ў некаторых выпадках можна й гэтага не рабіць: памылка сама собою выправіцца пры далейшых практыкаваньнях, і толькі пры паўторных памылках трэба зварачаць на іх асаблівую ўвагу.

Пачаўшы такое сьпісваньне з кароткіх і простых па зьместу фраз, можна паступова перайсьці да сьпісваньня невялікіх вершаў і, наогул, суцэльных стацеек пасьля ўважлівага папярэдняга аналізу іх з боку зьместу і правапісу паасобных слоў.

Што да дыктовак, то яны павінны быць выключна *навучальныя*, г. значыць, дыктуючы трэба *не правяраць* ступень граматнасьці, не контроляваць, не экзаменаваць вучня, а *вучыць* граматна пісаць.

Такія навучальныя дыктанты звычайна ставяцца так: Выкладчык выразна чытае патрэбны сказ; дзеці праз паўтарэньне завучаюць яго напамяць; далей, зварачаецца ўвага на правапіс кожнага слова сказу; труднае або асаблівае па правапісу слова (*салаўі*, *уе* (*ўе*) адвіць, *дождж*, *льлецца*) выпісваецца на дошцы, а ўжо потым сказ запісваецца вучнямі ў сшыток. Пры такіх работах вельмі часта дзеці самі пытаюцца, якую паставіць літару ў тым ці іншым слове. У такіх разох, само сабою разумеецца, трэба падказаць, зьвярнуўшы ўвагу на гэта ўсяе клясы.

Пры правапісальных практыкаваньнях у форме сьпісваньня, такія дыктоўкі павінны адбывацца раз, два на паўгода. Выпраўляць дыктоўкі—самае лепшае самому настаўніку: гэта надае большай цікавасьці дзецям.

Што да веды правіл правапісу, то яны павінны займаць самае меншае месца ў радзе іншых фактараў навучаньня

граматнаму пісьму. Усе навуковыя дасьледзіны псіхофізыолёгіі пісьма паказалі, што самы важны фактар у справе правапісу становіць выгляд (вобраз) напісанага слова і памяць пальцаў, як пры граньні на скрыпцы ці на раялі.

Што да знакаў прыпынку, або пунктацыі, то тут вельмі пажадана, каб выкладчык выходзіў з прынцыпу параўнаньня знакаў прыпынку на пісьме з нотамі ў сьпевах.

Як ведама, знакі прыпынку па пісьме маюць тое самае значэньне, што ноты ў сьпевах. Нотныя знакі паказваюць павышэньне ці паніжэньне голасу, большы ці меньшы прыпынак (паўзу), фортэ, п'яно і т. далей; гэтае-ж самае значэньне маюць і знакі прыпынку на пісьме. Напрыклад, пункт паказвае паніженьне голасу і найбольшы прыпынак (паўзу) пры чытаньні; коска—найменьшы прыпынак з невялікім паніжэньнем голасу; коска з кропкай—сярэдні прыпынак з сярэднім паніжэньнем голасу; трохкроп'е, або недаказ, паказвае, што мова на нейкі мамэнт абрываецца без паніжэньня голасу; двукроп'е, азначае прыпынак і паніжэньне голасу з увагаю на тое, што далейшае пералічаецца або аб'ясьняецца тонам ніжэй. Клічнік можна прыраўнаваць да фортэ, дужкі—да п'яно, працяжнік—гэта затрыманьне ўвагі і т. далей.

Сінтаксіс у справе пастаноўкі знакаў прыпынку дае нам вонкавыя адзнакі (коска перад *а*, *але*, *як*, *дзе*, *які*, *каторы*), або лёгічныя, змыславыя, ці, лепш сказаць, граматычныя правілы (выдзяленьне прыдаткаў, лабочнага слова, залежных сказаў коскамі; двукроп'е—перад пералічэньнем ці перад паясьненьнем), не зварачаючы ўвагі на ўласьцівае значэньне знакаў прыпынку. Тымчасам, знакі прыпынку на пісьме ўжываюцца, сьцісла кажучы, ня дзела таго, каб выдзеліць тую ці іншую сінтаксічную форму, а дзеля таго, каб паказаць, як належыць зьмяняць інтонацыю голасу пры чытаньні і якія трэ' рабіць паўзы, прыпынкі. Пры ўласьцівым разуменьні таго, што значаць знакі прыпынку на пісьме, граматычныя (сінтаксічныя) правілы будуць мець, як і належыцца, толькі дапаможнае значэньне. Калі правільна і сьцісла правесьці прынцып параўнаньня знакаў

прыпынку з нотамі, дык можна далёка лягчэй навучыцца правільнай пунктацыі, чымсь пры дапамозе сінтаксічных правіл. Знакі прыпынку можна навучыцца ставіць без граматычных правіл, паводле інтонацыі голасу, так сама, як песьня з голасу пераносіцца на ноты. Тут важна яшчэ тое, што пры такой пастаноўцы справы разам з навучаньнем пунктацыі, дасягаецца *выразнае* і *сьядомае* чытаньне.

I.

Правапіс літар, паасобных гукаў і часьцін мовы.

---

§ 1. Вялікія літары.

Правіла 1. Пісаць пачынаюць з вялікай літары. З вялікай літары пішуць і пасьля пункту. Апроч таго, з вялікай літары пішуцца йменьні людзей, іх прозьвішчы, назовы вёсак, сёл, гарадоў, мястэчак, рэчак, гор, краін, мясцовасьцяй, і інш... (*Адам*, *Ксяневіч*, *Шчорсы*, *Нёман*, *Пажарніцы*, *Украіна*, *Купальле*.

Увага. У пісьмах (лістох) з вялікай літары пішуцца такія словы, як *Вы*, *Вас*, *Ягомасьць*, *Імасьць* і іншыя словы, што заменяюць імя тае асобы, да каторай пішуць пісьмо.

Таксама з вялікай літары пішуцца назовы звычайных прадметаў, якім надаецца асаблівае значэньне, напрыклад, у байках і падобных творах (*Дуб і Чароціна*, *Сьвіньня й Салавей*, *Воўк і Авечка*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ I. У нашае Касі прыгожая сукенка. Каля Навасёлак цячэ рэчка Шчара. У мястэчку Берасьцечку каманда стаяла. Дабрыдзень на Вялікдзень, дабрывечар на Коляды. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. У Марылі сшыткі заўсёды чыстыя. Кепска, пане Грыгоры: што далей, то горай. Язык Кіева дапытае. Менск стаіць на рэчцы Сьвіслачы. Наваградзкі й Ашмянскі паветы сумежныя па-

між сабою. Дняпро цячэ ў Чорнае мора. У Вільні засталося шмат старасьветчыны. Каля Вільні йдуць Панарскія горы. Беларусь ляжыць пасярэдзіне Эўропы.

§ 2. Мягкі знак і апостроф.

Правіла 2. Мягкі знак не азначае ніякага гуку, а толькі паказвае на пісьме, што зычны гук вымаўляецца мягка: (*соль, конь, сінька, бацька, дзядзька; столь—стол, вугаль—вугал*).

Літара **Ь** пішацца тады, калі зычны гук чуваць мягка: *гусь, пальцы. камень, кузьня, сенажаць, чытаць.*

Часам **Ь** паказвае на пісьме, што мягкі зычны ня трэба зьліваць з чарговым галосным (*зьем, зьява*).

Пасьля цьвёрдага зычнага ставіцца ў такім разе значок ' (апостроф) над радком паміж літарамі: *аб'явіць, пад'есьці, п'яўка, пер'е, сям'я.*

Увага. 1) Пасьля зычных **б, п, м**, ніколі **ь** ня пішацца; каб ня зьліваць іх з галосным, ставяць апостроф, і толькі пасьля **з** у такіх разох пішацца **ь** (*зьесьці, зьяўленьке*).

2) Апостроф ставіцца яшчэ ў тых разох, калі трэба паказаць на пісьме, што слова скарочана (*мо', трэ', 'шчэ*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 2. Настала халодная восень. Надвор'е пахаладнела. Мядзьведзь любіць мёд. Жаль увагі ня мае. Уся сям'я п'е гарбату. Беларускае пісьмо. У кузьні паляць вугаль. Нудна над вухам зьвініць авадзень. Кожны вугал неласкава глянуў на Алеся. Столь пабелена крэйдаю. Стол накрываюць настольнікам. Каваль куе сталь. Брыдка быць нямыцькам. Матку жаласьць агарнула. Вёска стаяла на ўзгор'і. Горка зьесьці, а жаль пакінуць. У паветры ўецца павуціна. Дзе п'ецца, там і льлецца. Адам уе аборку. Разьюшаны леў вельмі страшны. Многа

народу зьехалася на кірмаш. Добрым людзям на здароўе. Зьяе на небе яснае сонца. Вераб'і шчабяталі. Здарэньне новага зьяўленьня. Даб'ёмся самі лепшай долі. Госьці ўжо разьехаліся. Вецер разьвеяў пер'е. Адзін хоць зьеж вала — усё адна хвала. Ня трацьце марна часу! Сядзьмя на калодзе, пагаворым а прыгодзе. Работа і корміць і поіць. Чужая болька нікому не баліць. Тань, да тавару ня гань. Плыты сталі на мель. Крэйду капаюць у горах.

§ 3. Ў, Й і прыдыханьне.

Правіла 3. Калі гукі **у**, **і** стаяць асобна ці на пачатку слова, то бываюць то складовыя, то нескладовыя:

1) **Ў** (нескладовае) пішацца тады, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны гук. Напрыклад: *Пусты ўлетку нашы сёлы. Былі ў бацькі тры сыны.*

2) **У** (складовае) пішацца тады, калі папярэдняе слова канчаецца на зычны ці на нескладовы гук, або калі пасьля **у** стаіць які-небудзь знак прыпынку, а таксама на пачатку пісьма. (*Над ракой туман узьняўся. Чуцён сьвіст у полі. Усюды зелена, усё расьце, усё налівaецца*).

Увага. У вершах дзеля разьмеру можа быць ў заместа у—і наадварот. Напрыклад:

Чыстых хмарак валаконцы
Сталі у кружочак
Вышай лесу, проці сонца
І сплялі вяночак. (*Я. Колас*).

3) Гук **І**, стоячы асобна ці на пачатку слова, таксама пасьля галосных скарачаецца, але не заўсёды і толькі дзеля складнасьці. Напрыклад: *Прышло й лета.* А *хто там ідзе? Ён* **і***дзе, яна* **й***дзе.*

Калі на гук **і** падае націск, то **і** ніколі не скарачаецца. *Ён яго і поіць і корміць. Лянівому каню* **і** *дубіна ня страшна*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 3. Работа даўно скончана. Пуста й гола ўсюды. Пачарнеў шырокі луг. Яны ўвайшлі ў хату. Хмарка на неба ўзыйшла. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. Сонейка толькі што ўзышло Бацька й маці вярнуліся з поля. Аднаму і ў кашы няспорна. Птушкі ў лесе шчабяталі. На ўзгорку расла грушка. У родным краі, як у раі. Салавей сьпяваў у гаі. Аўдзей усё між людзей. Лянівому каню і дубіна ня страшна. Сіла й салому ломіць. Нават свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. Воўка ногі кормяць. Хто дбае, той і мае. Сабраліся хлопцы ўвечар. Увосень багат і верабей. Дабро для ўсіх—наш правадыр. Хто быў нічым, той стане ўсім. Ужо прамінулі няўзгоды пакутныя. Вось узышла ўжо першая вячэрняя зорка. Куды ні глянь—усюды зелена. Ён яго і поіць і корміць. Тухнуць агні, і ўсё заціхае. Агні патухлі, усё заціхла. Вось табе і на! Даль паўнютка ціхай смуты. Лес туманам заснаваўся. І рыкам леў сваім будзіў і лес стары і чыста поле.

Правіла 4. Калі слова пачынаецца з цьвёрдага галоснага гуку, то перад ім можа стаяць *прыдыханьне* **в** або **г**: **в***очы*, **в***уха*, **в***угаль*; **г***эты*, **г***арэх—арэх*. Прыдыханьне можа стаяць і ў сярэдзіне слова паміж двума галоснымі: *на***в***ука*, *па***в***ук*, *ці***в***ун*.

Прыдыханье **і**, а часта зьяўляецца перад злучэньнем двух або трох зычных на пачатку слова: **і***ржа*, **і***мгла*, **і***мжака*, **і***льняны*—**а***льняны*.

Калі слова пачынаецца цьвёрдым галосным гукам **а** ды стаіць перад нескарочаным **у**, то перад **а**

заўсёды будзе прыдыханьне в: *Дом у вагні*, але—На *лузе гарэў агонь*, — тут ужо слова *агонь* ня мае прыдыханьня.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 4. Навука лепей за багацьце. Навука дае чалавеку розум. Вучыся, нябожа: вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. У ваднае маці пяць сыноў (пальцы). Дом у вагні. Ні вакон ні дзьвярэй — поўна хата людзей (гарбуз). На адно вуха глуха, а на другое ня чуе. Іржуць коні за Сулаю. Увосень лётае павуціньне. Іржа залеза есьць. Вузел быў хітра завязан. Сьляпому вочы завязаны. За вачыма сьвету ня бачыць. З ільну ткуць палатно. Снапы сушылі ў азяродзе. Снапы сушаць у вазяродах. Вокны адчынілі. У вадчыненым акне разьбілася шыба. З пахмурнага неба сыпалася імжака. Дзеці знайшлі асінае гняздо. У васіным гнязьдзе былі вашчыны. У сад вяла вузенькая сьцежка. Халодная восень прыйшла. Халодны асеньні вецер. Аржаная каша сама сябе хваліць. Жыта пасеялі на ільнянішчы. Сем варот у вадзін агарод. Коні імчаліся наўскапыта. Воран ворану воч ня выклюе. Дзеці забілі вужаку.

§ 4. Склады ро, ло, ле.

Правіла 5. Склады **ро**, **ло**, **ле** не пад націскам пераходзяць у **ры**, **лы**, **лі**: *гром—грымі́ць, дрож—дрыжаць, кроў — крыві, бровы — брыво, тросьць — трысьцінка, крошка—крышыць—крыху, дровы—дрывамі—дрывяны, брод—брысьці, глотка — глытаць — праглынуць, блохі — блыха. яблык, яблына і т. далей.*

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 5. Гром грыміць. Улетку бываюць грымоты. Конь бяжыць—зямля дрыжыць. Яго прабралі дрыжыкі. У брод брыдуць. На стале былі крошкі. Накрышылі сьвіньням зельля. Горш, калі баішся: і ліха ня мінеш і надрыжышся. Прышлося перабрысьці рэчку. Сьнег блішчыць на сонцы. Беларускія пляменьні: крывічы, дрыгвічы і радзімічы. Крывіч — значыць: кроўны, блізкі, родны, сваяк; дрыгвічы — племя, што жыло на балотнай мясцовасьці, на дрыгве (дрож, дрыжаць). Закіпаў крыравы бой. Дровы зложылі на дрывотні. Ззаду жывот, сьпераду хрыбёт (гален). Праглынутага ня выплюнеш. Чорствы хлеб крышыцца. Сьпелыя яблыкі вельмі смачныя. На мяжы расла яблына.

§ 5. Гукі Ф, Г.

Правіла 6. Гукі **ф**, **г** (g) — не беларускія; яны ўжываюцца толькі ў словах запазычаных, перайшоўшых да нас з чужых моў. Напрыклад: *географія*.

Калі запазычанае слова з гукам **ф** ужываецца ў нашай мове даўно, то яно абеларусілася, і ў такіх абеларушаных словах гук **ф** замяніўся гукамі **х**, **п**, **хв**. Напрыклад: *хунт, картопля, Пілін, Язэп, хварба, хваля* замест — *фунт, картофля, Філіп, Язэф, фарба, фаля*, паводле лацінскай мовы пішацца: *арытмэтыка, катэдра, каталік, Тодар*.

Гук **г** (g) таксама найчасьцей ужываецца ў словах чужаземных (*ганак*), але гэты гук ёсьць і ў беларускіх словах, асабліва ў злучэньні **зг**: *мазгі, розгі*.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 6. Сінія хвалі шумяць і бурляць. Хвядос пайшоў да нябёс (дым). Сястра стаяла на ганку. Хата пакрыта гонтамі. Хвабрычныя работ-

нікі забаставалі. У нашым горадзе шмат хвабрык. Антоля купіла сіняе хварбы. Хмаркі ахварбаваліся ў залаты цьвет. Андрэй Кузьме родны Хведар. Агата гуляла з Тодарам. Кніжкі ляжалі ў шуплядзе. Трапіў, як куляй у плот. Гэты дубец вельмі разгаты, Жыта пасеялі на картаплянішчы. Картопля — заморская расьліна. Ня бразгайце дзьвярыма! Выскачыў, як Пілiп з канапель. Дзяўчынка пашыла сабе беленькі хвартушок. Хама з Апанасам пайшлі на рынак. Мы вучыліся арытмэтыцы. Брату купілі новыя галёшы. У нас кахляная печ. Язэп купіў пяць хунтаў цукру. Пранук пайшоў у хвальварак. Тамаш вучыўся заграніцай.

§ 6. Правапіс зычных гукаў.

Правіла 7. Гукі **р, л, м, н** называюцца *плаўнымі*; яны ня маюць падобных глухіх і дзеля таго заўсёды вымаўляюцца выразна.

Нявыразнымі зычнымі гукамі бываюць *звонкія* і *глухія*. Напрыклад, словы *нож, лёд, просьба* вымаўляюцца, як — *нош, лёт, прозьба.*

Каб пазнаць, якую літару ў такіх разох трэба пісаць на месцы нявыразнага зычнага гуку, трэба слова зьмяніць так, каб пасьля нявыразнага зычнага стаў галосны гук (*нож — нажы, просьба — прасіць, грозьба — гразіць, дуб — дубы, хлеб — хлеба, плод — плады, плот — платы, гразь — гразі; молат — малаток. молад — малады* і г. д.).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 7. Адзін хлеб прыедліў. Засыпце яму пяском! І за шчэпку знойдзеш прычэпку. Старой бабцы хораша і ў шапцы. Адвага або мёд п'е, або кайданы трэ. Бывала горш, але рэдка. Не

разгадалі загадкі. Дождж і град і галалёд. Важыш на рыбку, важ і на юшку. Пойдзе мой сыночак пракладаць дарожкі. Мы йшлі сьцежкаю. Свая сярмяжка нікому ня цяжка. У горадзе гарадзкія парадкі. Ніткі ссукалі ў пяць столак. Сала было ў пядзь таўшчынёю. Прысядзьце каля нас! Калёсы паставілі пад павець. Вам незнаёма нядоля людзкая. Тут стаялі ваяводзкія палацы. На ўзьмежку расла грушка. Вось улез у цёмны лес! Аддай сваю здольнасьць грамадзкай справе! Ветрык ледзь-ледзь набяжыць. Страву пасалілі трыма драбкамі солі. На слупку сядзела птушка. Вецер хмары шыбка гоніць. На лузе расьлі маладыя дубкі. Град пабіў жыта. У каваля цяжкі молат. У холад кожны молад. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Сядзем радком, пагаворым ладком. Сам сабе рад. Год на год ня прыходзіцца. Ты, брат мой, еж хлеб свой. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Гушчу зьеў, жыжку пакінуў. Падарож была цяжкая. Ежце, да ў вочы ня лезьце. Бегала ліска каля лесу блізка. Сказаў казку з прыказкай. Ні просьбаю, ні грозьбаю. Сусед ехаў улегцы. Без падмазкі блінца не сьпячэш. На капусту купілі новую кадзь. Лебедзь — рэдкая птушка.

Правіла 8. Калі гукі **з**, **с**, **ц**, **дз** стануць перад мягкімі зычнымі, то вымаўляюцца мягка, і на пісьме ў такіх разох пішацца **ь** (*зьбіць*, *зьняць*, *зьвер*; *сьвет*, *радасьць*, *сьлёзы*; *цьвет*, *цьмяны*, *цьмець*; *дзьве*, *дзьвесьце*, *дзьверы*).

Але перад мягкімі гартаннымі*) **г**, **к**, **х** яны вымаўляюцца цьвёрда, і мягкі знак ня пішацца: *згінуць*, *скінуць*, *схіліцца*.

---

*) Задня-язычнымі.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 8. Упрочкі зьбірайся, а жыта сей. Сьветлая галоўка мысьлямі занята. Адна махнуша не гарыць, а цьмее. Асыпалася лісьце. Ад напасьці не прапасьці. Сьпі, маё дзіцятка! У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка. Адвага не зьнявага. Ня шукай ты шцасьця, долі на чужым далёкім полі! Баязьліваму і страх здаецца. Не сьпяваюць птушкі. Сьціхнуў лесу гоман. Сьліна бывае заразьлівая. Гасьне корчык на камінку. Поле апусьцела. Кветкі ня сьвецяць галоўкамі яснымі. Шкло якоесь цьмянае. Наста якаясь сьлязьлівая. Мягкі сьнег лятае пухам. Маці схінулася над калыскай. Згінуў сьнег з палёў даўно. Яблыні цьвілі белым цьветам. Замерзьлі лужынкі. Цьвёрдую пасьцельку прыгатаваў мароз для мягкага сьнегу. Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гаварыў ён зьняважліва й насьмешліва. Падзьмуў сівер, і папаўзьлі па небе сьнегавыя хмары. Ад баязьні мала прыязьні. Часьцей і гусьцей залёталі сьнегавыя пушынкі. Паспрачаліся за мех, а ў мяху сьмех. Сьляпы сьляпому не павадыр. Іcподак скінуўся ды разьбіўся. Апанавала млявасьць. У Нёмне рыбу вудзіў дзядзька. У нізкіх мясьцінах заўсёды зьбіраецца вада. У нашым лесе мядзьведзь самы вялікі зьвер. З людзьмі мядзьведзь ня любіць сустракацца. Сонца шчыра разьлівала блеск прыветны і цяпло. Поле жыцьцем трапятала, усё пяяла і цьвіло. Чуецца говар мне сьпелае нівы.

§ 7. Галосныя пасьля зацьвярдзеўшых.

Правіла 9. Пасьля зацьвярдзеўшых зычных **ж**, **ш**, **ч**, **р**, **(дж)** ніколі ня пішацца **і**, а пішацца **ы**: *жыла, жыць, шыла, чыста, рынак, бяры, дажджы.*

Таксама пасьля **ж**, ш, **ч**, **р**, (дж) ня пішацца **я**, **ю**,

е, ё, а пішацца а, у, э, о: *жар, жук, жэўжык, жоўты; шабля, шум, шэрсьць, шосты; час, чуць, чэсьць, чорны; гразь, гавару, грэх, сьцярог.*

Агулам кажучы, пасьля зацьвярдзеўшых зычных пішуцца цьвёрдыя галосная.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 9. Шыла ў мяшку не схаваеш. Папсавала гразь дарогу. Хлопчык знайшоў складаны ножык. Ажываюць яры. Шчырая праца — мазалёвая. Нашчыпайце сабе вішань! Дожджыку просіць зялёнае жыта. Хоча дажджу ярына. Нашыя сшыткі заўсёды чыстыя. У нас спраўлялі дажынкі. Ваяка ваюе, а жонка дома гаруе. Гаспадар арэ сваё поле. Рэчкі цякуць у мора. Маланка папаліла арэхі. Грэе цёплае сонца. Кожная рэч тут незнаёма. Трэба дбаць на хату. Рэчка срэбрам блішчала на сонцы. Яшчэ ня скора сьнег растане. Нас запрасілі на чэсьць. У тыдні шэсьць рабочых дзён. І за шчэпку знойдзеш прычэпку. На балоце гразка. Сад пакрыўся жоўтым лістам. Жэўжыкі абарвалі грушкі. Памарозілі шчокі. Вада патрэбна і чалавеку, і жывёліне, і расьліне. Скончыўся зараньне век твой, чалавеча! Бура з дажджом называецца навальніцай. Рупныя пчолкі гулі. Яму ўжо шосты год. Кветкі пажоўклі. Чоран мак, да смачан. Пасьмяяўся гаршчок з катла, што абое чорныя.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 10. *Сьпісаць звычайнымі радкамі верш:*

Парубка лесу.

Гулка грымелі ў бары тапары,
Гулка грымелі з зары да зары.
З стогнам пакутным валіліся сасонкі,
Стан распраўляючы стромкі і тонкі.

Ў Частым гушчары шырокай лагчыны
Моўчкі, жахліва дрыжалі асіны.
Бор вырубалі. Ад краю да краю
Рэха няслося. З нядолі, адчаю
Сьмягнулі травы уздоўж каляіны.
Там, дзе начніцам калісьці тканіны
Месяц ды белы туман разам ткалі;
Там, дзе імглы калыхаліся хвалі,
Бор вырубалі... Нястройна, балюча
Гул нёсься ўдаль цераз сьметнікаў кучы,
Нёсься праз сьвежыя пні залатыя,
Нёсься у нетры дзікія, густыя.
Плакаў чарот над іржавым балотам,
Кракаў крумкач чарнакрылы пралётам;
Шэрыя совы, што ночкай лятаці,
Плакалі й тыя, што бор вырубалі...

§ 8. Гукі д, т, дз, дж.

Правіла 10. 1) У беларускай мове няма мягкіх зычных **д** і **т**, бо яны зьмяніліся на мягкія **дз** і **ц**: *сад-садзіць*, ***сьвет-сьвеціць***; *дзень*, *ціха*, *піць*, *даць*, *дзеці*, *дзядзька*.

2) Для азначэньня гукаў **дз** і **дж** пішацца па дзьве літары, але трэба памятаць, што вымаўляюцца яны не паасобку, а зараз: *дзень*, *сяджу*, *гляджу*.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 11. Сьвет вялік, а ў сьвеце людзі. Сьвеціць, да ня грэе. Хто пытае, той ня блудзіць. Хата ходарам ходзіць. Калі страва дагодзіць, то й самавар не зашкодзіць. Лес гамоніць, як на сходзе дзе народ. Сем дзён маладзён. Слова—вецер, а пісьмо—грунт. Паставілі дзеці сіло. Па балоце пахаджае бусел. Гасьцінец абсаджан бярэзнікам. Вецер

дажджлівы панура шуміць. Дажджавая вада ня мае смаку. Смешна, да не пацешна. Сухая ложка рот дзярэ. Барджэй, але не сьпяшайся дужа. Будзе пара, вырасьце трава. Маці ніткі села віць. Хоць вох, да ўдвох. Цяжка жыць у паняверцы. Летась пасаджона, сёлета ўзрашчона. Роўны з роўнага цешыцца. Я вам раджу не сварыцца. Мядзьведзь еў мёд, а пчолы джгалі яго жаламі. Сёлета год ураджайны.

§ 9. Правапіс галосных.

Літары О, Э.

Правіла 11. Гукі **о**, **э** (а таксама **ё**, **е**) чуваць ясна толькі пад націскам: (*горы*, *рэчкі*, *добра*, *чэрап*; *сьлёзы*, *вёдры*, *сені*, *вецер*).

Калі націск зыходзіць з гэтых гукаў, то заместа **о**, **э** чуваць і пішацца **а**, а заместа **ё** — **Я** (*горы—гара*, *рэчка—рака*, *чэрап—чарапы*; *сьлёзы—сьляза*, *вёдры—вядро*, *лес—лясы*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 12. Горы, як волаты, падымаюцца к небу. Стаіць гара высокая, а пад гарою — гай. Наш ячмень рэдкі, а ваш яшчэ радзейшы. Шэпчуць вербы над рэчкаю. Зашаптала вярба над ракою. Пачуўся птушыны шчэбет. Птушкі ў лесе шчабяталі. Увосень холадна, а ўзімку халадней. У весну цёпла, а ўлетку цяплей. Кужэльнае палатно ткуць з кужалю. Маладому моладасьць, а старому старасьць. Работы на полі даўно скончаны. Шэрага зайца называюць шараком. І мая капейка не шчарбата. Чалавек — гаспадар прыроды. Хто ў жніво халадку шукае, той узімку галадае. Голад і холад мучаць людзей. Садовыя дрэвы глуміць чарва. Чэрві капусту аб'елі. Глуха шэпча лес зялёны. Ці паскачаш, ці паплачаш. Цэ-

лае лета вісеў жолуд на дубе. Жалуды растуць на дубе. Ніводзін стрэл не прапаў дарма. На вайне стралялі з гармат. Сёстры гулялі ў садзе. Сястра пашыла прыгожую сукенку. Праляцела борзда лета. Кругом усё зелена. Поле пакрылася зяленівам.

§ 10. Правапіс літары Е.

Правіла 12. 1) е чуваць ясна толькі пад націскам: *сені, палена, калена, лета.*

2) У першым складзе перад націскам ніколі ня пішацца **е**, а пішацца **я**: *бяда, сястра, няма, няхай, яна, лясы, зямля, зялёны, ляжаць.*

3) У другім складзе перад націскам **я** пішацца тады, калі ў першым складзе няма **а** ці **я** (*ня-шы-ро-кі, ня-ву-чоны, ля-су-на, бя-ду-на*). Але калі ў першым складзе перад націскам ёсць **а** ці **я**, то ў другім пішацца **е**: *ле-са-вік, се-на-жаць, се-ля-нін, це-ця-рук.*

4) У трэцім і далейшых складох перад націскам заўсёды пішацца **е**: *ве-лі-чы-ня, ве-ра-ця-но.* Але ў такіх словах, як *сьвяткаваць, ясакар, языкаваты, якава* і інш. пішацца **я**, бо тут у корані **я**, а ня **е**.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 13. Ляжыць невядомы бядак. Неспакойна зашумела жыта маладое. Уся сямейка сьпіць ды спачывае. У пастушкі няма служкі. Сьпеедасьпявае колас сіратой. Абы бяда, а шыя будзе, Мой брат любіць паляваньне. Наш сусед занядужаў. Зямля мае кулявідную форму. Усьлед думкам неспакойна вецер падпявае. Сенажаць ужо скошана. Птушкі перасталі сьпяваць. У няўмекі рукі калекі. Няшырокая дарога падымалася на горку. У нашага суседа была ўчора бяседа. Селянін арэ сваё поле. Сяляне аруць сваё поле. Каля гаю стаіць векавечны курган. Сьнегавая вада. Веснавая кветка. Бачыць

вока, да ляжыць далёка. Ня бачыць сава, якава сама. Кожная рэч мае велічыню. Садовіна яшчэ зеленаватая. Цянкі на два дзяньні. Ці цяпер, ці ў чацьвер. Жар быў нястрывалы. Памятай мяне, як я цябе. Павесялела сялянская доля. Пацямнела ў хаце. Нешчасьлівая доля. Зелянее травіца. Вада ў рэчках абмялела.

Правіла 13. Такія словы, як **не, без, цераз, перад** ня маюць свайго націску; яны становяць як-бы частку таго слова, перад каторым стаяць. Дзеля гэтага часам пішацца **не, без,** а часам — **ня, бяз** у залежнасьці ад таго, у якім складзе перад націскам яны стануць: *не магу, не хачу, не знайшоў; ня буду, ня ведаю, ня шуміць;* **без** *вады,* **бяз** *хлеба.*

Словы **цераз, перад** і **пера** нязьменна пішуцца з літарай **е,** бо заўсёды перад **е** будзе стаяць ненаціскное **а.** Напрыклад: *цераз мост, перад намі; перавоз, перадплата* і. т. д.

Словы **дзеля** і **каля** прынята пісаць нязьменна з літарай **я** на канцы: *каля млыну, каля броду, каля мяне, каля вады; дзеля гэтага, дзеля таго.*

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 14. Ад прыбытку галава не баліць. Ня слухаеш ківа, паслухаеш кія. Без правадыра войска гіне. Будзе кій, да не такі. Ніхто ня дасьць самохаць волі. Няма тае хаткі, каб ня было звадкі. Нішто багатых ня турбуе. Без ахвоты няма работы. Ня так шкода, як нявыгода. Адважны не баіцца няўдачы. Абяцаная шапка на вушы ня лезе. Упартыя адзін другога не пераважаць. Цераз сілу і конь не пацягне. Тады хіба перастане, як уся сарока бела стане. Дзіця перапалохалася ды захварэла ад пярэпалахаў. Летась у нас былі пярэбары на новую кватэру. Баяцца не цівуна, а яго бізуна (старая прыказка). Без падпалы дровы не гараць. Чужым розумам век не пераживеш. Бяз штукі ня ступіць.

То не бяда, што ня п'ецца вада. Каля рэк туман падымаецца. Не шкадуе, хто серадуе. Каля плоту расла крапіва. Перад невадам рыбы ня ловяць. Перад Тодарам расхадзіўся ходарам. Сын вярнуўся дзеля хворае маці. Цераз мора котаў хвост (восілка на вядры). Запас бяды ня чыніць. Няпрыветна цераз вокны ночка пазірае.

Правіла 14. У складох пасьля націску *ў аснове* слова заўсёды пішацца **е**: (*восвнь, вецер, возера, певень, лецейка, брацейка, вучыцель, выехаць, вывесьці, сіненькі, беленькі, патрэбен, повен*), а таксама ў такіх разох, як— *чытае, гуляе, бялее—чытаеш, гуляеш, бялееш; тое, на небе, у хаце, у садзе, поле, чытаньне, калосьсе, сіняе неба, добрае дзіця.*

У словах — *памяць, месяц, пояс, заяц, чэлядзь, дзевяць, дзесяць, тысяча*—пішацца **я**, бо тут **я** ў корані.

Увага. Гетае правіла агулам можна выразіць так: У складох пасьля націску пішацца *Е* за выключэньнем тых слоў, дзе *Я* ў корані або ў канчатку.

Аб тым, калі *Я* пішацца ў канчатку, глядзі ніжэй. (Правілы 26, 27, 28 і 29).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 15. Увосень багат і верабей. У месяцы маі зелянеюць гаі. Ціха на полі ў палудзень гарачы. Повен хлявец белых авец (зубы ў роце). Што шуміш так неспакойна, жыцейка, у полі? Вось і лецейка настала. Адным поясам тысяча падпяразана (сноп). Лён пакрыўся харошанкімі сіненькімі красачкамі. Цыган як галее, дык сьмялее. А цемната ўсё гусьцее. Аж дзервянее ў жнеек рука. Жыта ўжо высьпела. Вывела ваўчыха трох ваўчанят. Ластавачка вылепіла харошанькае кругленькае гнязьдзечка. Усюды зелень і кветкі. Ад лецечка да лецечка чакай, маё дзецечка. Што маем—не хаваем, а страціўшы—плачам. На нашым лузе вялікае возера. Чуліся гукі

дзявочых песень. Сонейка весела пазірала з неба. Пасеку выцерабілі. Чуваць птушыны шчэбет. Чэрвень, ліпень і жнівень—летнія месяцы. А які месяц верасень? Вершы вучаць напамяць. Мне стала ўсьцішна і боязна. У дзесятку дзесяць адзінак, а ў тузіне—дванаццаць. Маленькае, кругленькае — да неба дакінеш (вока). Заяц шпарка бегае. Свой свайму паняволі прыяцель.

I.

§ 11. Кароткі паўторны пытальнік.

1) Пытаньне да тэксту.

1) У якіх разох пішацца вялікая літара?

2) Калі пішацца мягкі знак? Калі ўжываецца апостроф? Што азначае **ь** у канцы слова і ў сярэдзіне слова паміж зычнымі? Што азначае **ь** і апостроф у сярэдзіне слова перад галоснымі?

3) Пасьля якіх літар пішацца **ў** і **й**? У якіх разох пішацца **ў**? Ці заўсёды скарачаецца **у** пасьля галосных? Якая розьніца ў правапісе гукаў **у** і **і**?

4) Назавеце некалькі слоў з прыдыханьнем? Калі прыдыханьне зьяўляецца і пішацца абавязкава? Якія гукі найчасьцей бываюць прыдыханьнем — зычныя? галосныя?

5) што вы ведаеце аб складах **ро, ло, ле?**

6) Што вы ведаеце аб гуках **ф, г?** У якіх словах **ф** зьмянілася на **т, п, хв?** У якіх гук **ф** застаецца? У якіх беларускіх словах чуецца гук **г?** (*найчасьцей у тых беларускіх словах, што маюць злучэньне* **зг**).

7) Як называюцца гукі **р, л, м, н**? Што вы ведаеце аб іх правапісе?

8) Якія гукі бываюць у словах нявыразнымі? Што трэба зрабіць, каб нявыразны зычны гук чуваць быў ясна? Як трэба зьмяніць слова, каб выявіць нявыразны зычны гук?

9) Калі пасьля літар **з**, **с**, **ц**, **дз** пішацца мягкі знак? У якіх разох пасьля гэтых літар ня пішацца мягкі знак?

10) Як называюцца гукі **ж**, **ш**, **ч**, **р** (**дж**)? Чаму яны так называюцца? Якія галосныя літары пішуцца пасьля зацьвярдзеўшых?

11) Што вы ведаеце аб гуках **д** і **т**? На якія гукі яны зьмяніліся? Якія гукі азначаюцца дзьвюма літарамі? Скажэце некалькі слоў з гукамі **дз** і **дж**?

12) Калі гукі **о** (**ё**), **э** (**е**) чуваць ясна? Калі пішуцца літары **о**, **э**, **ё**? Калі націск зыходзіць з **о**, **э**, **ё**, то што чуваць на месцы іх і якія літары пішуцца?

13) Якая літара пішацца ў першым складзе перад націскам — **я** ці **е**? Калі ў другім складзе перад націскам пішацца **я**, а калі — **е**? Якая літара пішацца ў трэцім і далейшых складох перад націскам — **е** ці **я**? Скажэце некалькі слоў, якія не падлягаюць гэтаму правілу? Чаму яны не падлягаюць гэтаму правілу?

14) Што ведаеце а правапісе слоў — **не**, **без**, **цераз**, **перад**? Як пішуцца словы **дзеля**, **каля**, **для**? Чаму словы **цераз**, **перад**, **пера** пішуцца нязменна з літарай **е**? Чаму ў гэтых словах пасьля **р** заўсёды будзе **а**, а ня **о** ці **э**, напрыклад?

15) Якая літара пішацца ў мягкіх складох *пасьля* націску ў аснове слова? Якія вы ведаеце словы, што складаюць выключэньне з гэтага правіла? Чаму ў словах *памяць*, *заяц*, *дзевяць* і іншых ня можна пісаць **е**? У якіх разох яшчэ пасьля націску пішацца літара **е**? Як правіла а правапісу гуку **е** пасьля націску можна выразіць агулам?

16) Ці заўсёды пасьля націску пішацца **е**?

2) Пытаньні агульнага граматычнага зьместу.

1) Што называецца мовай? *(Усё тое, што мы гаворым, ёсьць нашая мова)*.

2) З чаго складаецца нашая мова?

3) Што называецца складам? Як дзеляцца словы па ліку складоў?

4) Што называецца націскам у слове? Як націск азначаецца? Ці можа націск зьмяніць значэньне слова?

5) Як пераносяцца словы з аднаго радку ў другі?

6) Ці мае націск у беларускай мове сталае месца? Калі трэба ведаць, колькі складоў перад націскам, то з якога боку ад націску яны лічацца? У слове *велічыня* колькі складоў перад націскам? А ў слове *выехаць* колькі складоў пасьля націску?

7) Што называецца гукам? (*Непадзельная часьць слова называецца гукам*).

8) Што называецца літарай? Якая розьніца паміж гукам і літарай? (*Гук вымаўляецца, а літара пішацца; гук мы чуем, а літару бачым*).

9) Што называецца азбукай? Як называецца беларуская азбука (*кірыліца*). Колькі ў беларусаў азбук? Як называецца другая нашая азбука? (*лацінка*). Можа вы ведаеце, чаму беларусы прынялі дзьве азбукі?

10) Колькі літар у беларускай азбуцы-кірыліцы? Якая літара не азначае ніякага гуку? Колькі ёсьць літар для азначэньня кожнага гуку? Як яны называюцца? (*Вялікая літара і малая літара*).

11) Як дзеляцца гукі? Колькі ўсіх галосных гукаў? Назавеце ўсе цьвёрдыя і мягкія галосныя? Ці літары **я**, **ё**, **е**, **ю** азначаюць якія асобныя гукі, розныя ад **а**, **о**, **э**, **у**, ці не? Што значаць **я**, **ё**, **е**, **ю**, калі яны стаяць за зычнымі? (Яны паказваюць, што зычны вымаўляецца мягка: *сьаду*, *льон*, *ньэба*, *льуд*). Што значаць літары **я**, **ё**, **е**, **ю**, калі стаяць на пачатку складу? (Яны значаць тады тое самае, што **йа**, **йо**, **йэ**, **йу**: *яма-йама*, *ёлка-йолка*, *юшка-йушка*; *твая-твайа*, *патаёмны-патайомны* і т. далей.

12) Як называюцца гукі **ў** і **й**? Чаму яны называюцца яшчэ нескладовымі? Ці можа быць склад з аднаго галоснага гуку? Колькі ў складзе можа быць зычных гукаў? Ці можа быць склад без галоснага гуку? Якія гукі ў слове могуць быць націскнымі і ненаціскнымі?

13) Ці ўсе зычныя гукі бываюць мягкія? Пералічэце ўсе зацьвярдзеўшыя гукі? Чаму яны называюцца зацьвярдзеўшымі? Якія яшчэ гукі ня бываюць мягкімі?

14) Як могуць вымаўляцца зычныя гукі? (*звонка й глу-*

ха). Напішэце таблічку звонкіх і глухіх зычных? Якія зычныя ня маюць падобных глухіх? Як яны называюцца?

15) Як можна падзяліць зычныя гукі паводле тых прылад, якімі яны найбольш вымаўляюцца? Назавеце шыпячыя зычныя? Пералічэце гартанныя гукі? Колькі гартанных гукаў?

16) У якіх разох звонкія зычныя трацяць сваю звонкасьць? Калі глухія зычныя вымаўляюцца звонка? Якое ёсьць правіла для выяўленьня нявыразных зычных, звонкіх і глухіх?

---

§ 12. Падвойныя літары.

Правіла 15. У беларускай мове вельмі часта (на месцы даўнейшага стара-славянскага злучэньня **іе**, **ія**, **ію**) ў назоўных іменьнях зычны гук, стаячы перад галосным у канцы слова, вымаўляецца з націскам, **падвойна**: *вясельле* замест *веселіе*, *ральля — ралія*, *сольлю — солію*; *збожжа* замест стараславянскага *збожіе*, *зацішша—заціщіе* і т. далей.

У такіх разох трэба пісаць па дзьве аднакія літары, а паміж імі ставіць мягкі знак (**Ь**), калі падвойныя зычныя мягка вымаўляюцпа (*зельле*, *насеньне*, *судзьдзя*), а калі падвойнымі зычнымі бываюць зацьвярдзеўшыя гукі, то пішуць проста дзьве аднакія літары: *збожжа*, *зацішша*, *у ваччу* і т. далей.

Мягкія падвойныя зычныя бываюць такія:

1) **льл** — вясельле, купальле, гальлё, Ільля, ральля, сольлю, кольле, застольле і інш., а таксама— льле, льлецца.

2) **ньн** — здарэньне, насеньне, пытаньне, сумленьне, зьяўленьне, панаваньне і інш.

3) **сьс** — калосьсе, валосьсе, касьсё і інш.

4) **цьц** — жыцьцё, багацьце, сьмецьце, вецьце, куцьця і інш.

5) **зьз** — з гразьзю, мазьзю, рызьзё, а таксама—зьзяе, зазьзяць, зьзяньне.

6) **дзьдз**—судзьдзя, разводзьдзе, ладзьдзя (чайка), бязьлюдзьдзе і інш.

жж — збожжа, раздарожжа, уражжа сіла.

шш — зацішша, з роскашшу, каля вушшу.

чч — сук — суччо, лыч—лыччо, запечча, у ваччу, за печчу і інш.

Увага. Губныя **б**, **п**, **м**, і **р** не падваяюцца; пасьля губных і пасьля р у такіх разох ставіцца толькі апостроф: бязры*б'е*, ку*п'е*, Хаці*м'я*, надво*р'е*.

Трэба заўважыць, як пішуцца словы: здароў*е*, безгалоў*е*; *ўю, ўеш, ўём вяроўку*.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 16. Люблю я прывольле шырокіх палёў. Стаіць крушнямі каменьне. Крыльлямі махае, а ляцець ня можа (млін-вятрак). Зельле заглушыла поле. Нікла жыцьце ў лесе цёмным. На венікі наламалі вецьця. У хаце было сьмецьце. Мост зроблен з тоўстых бярвеньняў. Вада патрэбна і расьлінам і стварэньням. Бура паламала гульлё. Посьле буры настала зацішша. Блуканьне на цэлае раньне. Працавалі зраньня аж да зьмярканьня. Няхай плачам у сіняй далі песьня разальлецца! Хата стаяла на раздарожжы. Збожжа адсыпалі на насеньне. Усе птушкі крыльле маюць, да ня ўсе лятаюць. На прадвесьні бывае разводзьдзе. Справядлівы судзьдзя. Спачатку было чытаньне, а потым—рысаваньне. Вучань разумна адказаў на пытаньне. Каяньне позна ходзіць. Луг зялёны жыцьцем дыша. Ліхадзеям на безгалоўе, а добрым людзям на здароўе. Надвор'е пахаладнела. Уецца павуціна. Зазьзялі на небе ясныя зоркі. Сьцены запырсканы гразьзю. Пацямнела ў ваччу. Зазьвінела ў вушшу. Загарэлася суччо. Курган стаяў на раздарожжы. На харошае запытаньне харошае адпа-

вяданьне. Буйным жыцьцём усё чыста кіпёла. Ціха калосьсе шэпча на ніве.

Правіла 16. 1) Падвойныя зычныя **нн** бываюць у прыйменьнях, створаных ад назоўнага імя з асновай на **н**: *камень—каменны, сьцяна—сьценны, вайна—ваенны, рэмень — раменны, корань — каранны, палатно — палаценны* і т. далей.

Але там, дзе ў аснове няма **н**, пішацца адно **н**: *шкло — шкляны, дрэва — драўляны, дзерава — дзеравяны,* а таксама, — *зрабіць — зроблены, пабяліць — пабелены* і. т. далей.

2) Падвойнае **цц** пішацца ў дзеясловах, зложаных з займем **ся** пры канчатку **ць**: *мыцца* (мыць+ся), *часацца* (часаць+ся), *мыецца* (мыець+ся *чэшацца* (чэшаць+ся) і г. далей.

Але калі перд **ца** стаіць зычны, то пішацца адно **ц**: *здасца, ад'есца.*

3) Падвойнае **цц** пішацца ў лічбах, зложаных з словам *дзесяць* у форме *дцаць* (*адзінаццаць, трынаццаць; дванаццаць; дваццаць, трыццаць* і т. далей).

4) Апроч гэтага, падвойныя зычныя часам зьяўляюцца пры тым, як словы складаюцца: *ссыпаць* (с+сыпаць) *аддаць* (ад+даць), *бяззубы* (бяз+зубы), *рассыпаць, расьсьпявацца.* (Шпак на дубе расьсьпяваўся).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 17. У сяле пабудавалі каменны дом. Мы купілі насьценны каляндар. Скручаны, зьверчаны па хаце скача (венік). У нас дзеравяныя ложкі. У сенях шкляныя дзьверы. У паўкапе трыццаць адзінак. Капа мае шэсьцьдзесят адзінак. Каля гары былі вапенныя капальні. Няпісьменны, як сьляпы. Скошаны луг стаяў пусткаю. Выскачылі юры з-пад каменнай гары. Чырвоны колер, вінны смак каменнае сэрца — што гэта так? (вішня). Брат ехаў конна. Пісьменнаму і кнігі ў рукі. Гэты звычай за-

бабонны. Паддайце мех на плечы! На ўзгорку рос маладзы сасоньнік. Гарох рассыпаўся. Збожжа ссыпалі ў судзіну. Усплыў месяц над соннай зямлёю. З часам з торфу робіцца каменны вугаль. Год мае дванаццаць месяцаў. У лютым месяцы дваццаць восем або дваццаць дзевяць дзён. Дзе коратка, там і рвецца. Як гукнеш, так і адгукнецца. У голад і нісчымнае есца. Пытаецца люты, ці добра абуты. Пазычаньне на неадданьне. Зоркі рассыпаліся па небе. Даглядайце зубоў: бяззубаму блага. Грозен рак, да ззаду вочы. Ранены алень часта кідаецца на стральца. Наста раззула малога Цішку. Ссохлі травы. Напужаная варона й куста баіцца. Вецер расьсявае травяное насеньне па зямлі. Наабапал лагчыны стаялі дубы. Таннае мяса сабакі ядуць. Голы разбою не баіцца.

§ 13. Правапіс некаторых злучэньняў зычных.

Правіла 17. Злучэньні **ТЦ, ЧЦ** чуваць, як *ЦЦ*, а злучэньні **ТЧ, ДЧ,** як *ЧЧ*—

чуваць:		*пішацца:*
маццы	(матка)	**матцы**
даццы	(дачка)	датцы
загаччык		загадчык
рэццы		рэчцы

і г. д.

2) Злучэньне **ДС**, дае ў вымове **Ц**, але пісаць трэба **ДЗ** —

чуваць:	*пішацца:*	*заместа:*
люцкі	людзкі	людскі
швэцкі	швэдзкі	швэдскі

і г. д.

3) Злучэньне **ТС** дае **Ц**—

чуваць і пішацца:	*заместа.*
полацкі	полатскі
брацкі	братскі
брацтва	братства

і г. д.

Злучэньні **ЖС, ЗС** даюць **С**:

чуваць і пішацца:	*заместа:*
боскі	божскі
французскі	француззскі

і г. д.

У злучэньнях **СТН** і **ЗДН** **Т** і **Д**:

чуваць і пішацца:	*заместа:*
пачэсны	пачэстны
позны	поздны
шчасны	шчастны
шаснаццаць	шастнаццаць

і г. д.

Злучэньні **ДЦ** і **ЦЬСЯ** даюць **ЦЦ**:

чуваць і пішацца:	*заместа:*
дваццаць	двадцаць
пятнаццаць	пятнадцаць
мыцца	мыцься
часацца	часацься

і г. д.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 18. Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. Дудка грала жаласьліва. Ці знаў хто, братцы, з вас Тараса? Матцы сорак год, а дачцы дзесяць. Лёд на рэчцы затрашчаў. Парэчкі растуць пры рэчцы. Кожная ўстанова мае свайго загадчыка. У вагародчыку расьлі кветкі. У Смаленску перахаваліся старасьвецкія сьцены. Тут стаялі ваяводзкія палацы. У Слуцку ўсё палюдзку. Расхадзіўся, як брацкі звон. Па беленькай жэрдачцы чырвоны пеў-

нік едзе (запаленая лучына). Уваднэй дзежачцы два цесьцечкі (яйцо). Слуцкія паясы вельмі харошыя. І ў анучцы грошы вядуцца. Шкадлівай кошцы хвост уцінаюць. Котцы—штукі а мышцы—сьлёзы. Птушка сядзела ў клетцы. Тканіна была швэдзкага вырабу. Плытнікі загналі плыты ў Прусчыну. Ногі ў рэчцы, галава ў клетцы. Шануйце старасьветчыну! Сонца пякло неміласэрна. Яму шаснаццаць год. Два мядзьведзі ў аднэй бярлозе ня месьцяцца. Боская ласка ня дасьць нам хлеба й мяска. Ішло хлопцаў дваццаць пяць, пасьля зімы сьляды знаць (барана). Сьціскаецца сэрца ад болю.

§ 14. Правапіс прыменьняў і прыставак.

Правіла 18. 1) Прыйменьні ад зьменных часьцін мовы (ад тых, што скланяюцца) пішуцца асобна, калі пасьля іх можна паставіць пытаньне. Напрыклад: **Наскочыла каса — на што?—на камень. Увайшлі у хату.** Стары, кажуць, змуста, да без — каго? — яго ў хаце пуста.

2) З *дзеясловамі* і іх формамі, а таксама з *прыслоўямі* прыйменьні пішуцца зьлітна (**да***гнаць*, **успо***мніць*, **на***пісаць*, **су***стрэць*, **пера***пісаць*, **пада***йці*, **па***зычаны*, **дага***няючы*, **пад***бігаючы*, **паза***летась*, **па***беларуску*, **па***нямецку*, **па***нашаму*, **па***мойму*, **да***волі*, **напа***вер*, **да***гары*, **напрад***весьне*, **спады***спаду*, **спа***чатку*, **наза***ўсёды*).

3) Калі прыймя канчаецца на зычны гук ды зьліваецца з словам, якое пачынаецца гукам **і**, то ствараецца гук **ы** (*зышло—з+ішло*, *спадыспаду—спад+іспаду*), а калі прыймя канчаецца на галосны гук то **і** таго слова, з якім прыймя зьліваецца, скарачаецца ў **й** (*зайсьці*, *прыйсьці*, *прыйшоў*, *прыймя*, *займя*, *выйсьці*).

4). Складаныя прыйменьні пішуцца з злучком (*з-за*, *з-пад*, *па-над*).

5) У іншых выпадкак прыймя беспасярэдна далучаецца да таго слова, з якім зьліваецца ў адно непадзельнае слова (*паддаць — пад + даць*, *замкнуць — за + мкнуць*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 19. Абыяк прыйшло, лёгка й з рук сышло. З дурнем ні знайсьці, ні згубіць. Кругом абыйшоў ды назад прыйшоў. Мы ўвайшлі ў хату. Над пешым арлом і сарока з калом. Шалёная муха ўкусіла за вуха. Мядзьведзь накінуўся на стральца. Калі ўрод, дык і ўмалот. Сьпераду грэе, а ззаду вецер вее. Загадаю загадку, закіну за градку, няхай мая загадка да налецьця ляжыць (жыта). Да дому было тры вярсты. Мы прыйшлі дадому раніццай. Хоць бяздворан, да ўсюды праворан. Сяк-так, накасяк, абы не палюдзку. На доўгі век, на добрае здароўе. Шатавіла-матавіла панямецку гаварыла, патурэцку заварочвала; сьпераду шыльца-вільца, спадыспаду палатно, а зьверху аксаміт (ластаўка). Ляцеў воран па-над морам. Выскачыў карпечка з запечку. Покі сонца ўзыйдзе, раса вочы выесьць. Ён чалавек з падыйсьцём (з хітрасьцю). Ня войтава дачка, а дарэчы гаворыць. Свой свайму паняволі брат. Па няволі ня плачуць. Усяго патрошку. Не пабацькаўску робіш. Паверх дзярэўую ходзіць. Засталося адно падысподзьзе. Надышла восень. Лёстачкамі душу вымае. Хоць раз, да наўскач, Любага госьця ўлетку частуюць мядком, а ўвосень — малачком.

Правіла 19. 1) Прыйменьні — **ад, над, пад, перад, прад** — незалежна ад таго, ці пішуцца яны зьлітна ці асобна, не зьмяняюць **д** на **т** і заўсёды маюць **д** (*ад*

хаты, над хатай, пад хатай, перад хатай; адтуль, аддаць, падходзіць, прадстаўнік, падпісаць, надпісаць).

Таксама **прыймя аб** не зьмяняе **б** на **п** ніколі (*аб пень, абсыпаць, абкідаць*).

Прыйменьні — **з, без (бяз), уз, раз, цераз** — зьмяняюць **з** на **с** перад глухімі зычнымі *к, п, т, х, с, ш, ц,* **ч**, калі пішуцца зьлітна (*схадзіць, беспарадны, бясьпечна, усхадзіць, раскачаць*, але—*згінуць, зрабіць, бяздомны, узгадаваць, раздаць, разьбіць*).

Але калі **з, без (бяз), цераз** пішуцца асобна, то ніколі **з** на **с** не зьмяняюць (*з хаты, без таго, бяз хлеба, цераз ток*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 20. Ад пачынку залежыць дзела. Адважны не баіцца няўдачы. Абсьліненая ваўком авечка ў лес бяжыць. Ад сьмерці няма зельля. Абсохла зямля. Ад ліха ціха, але й дабра ня чуваць, Жораў з цяплом, а ластаўка з лістом. Расчынеце сені й хату! Усхадзілася шура-бура. Часам з квасам, а парою з вадою. Выйшлі жнеі з сярпамі на ніву. Які гэта старац з хлопцам ідзе? З пе́сьні слова ня выкінеш. Хітра, мудра, з невялікім коштам. З паўночы цёмнае нудная восень прыйшла. Адзін жук пражыў без яды тры годы. Жалем сьціскаюцца грудзі. Цесна зьбілісь нашы хаты. Дзьверы расчынены насьцеж. Жыта зжата. Век зжыць, ня мех сшыць. Мой мілы пакою, добра мне з табою! З чужога каня і ў балоце злазяць. Цераз поле чалавек ідзе. Лепей з добрым згубіць, як з благім знайсьці. Пакуль сыты ссохне, датуль худы здохне. Куды конь з капытом, туды й рак з клешняй. Грошы круглы, адтаго й коткі. Ластачкі падпускае. Ня ведаеш, ад чаго палепшае. Ад ціха ўсё ліха. Начлегу з сабою ня носяць. Сьмех з панскіх ботаў: адзін згарэў, а другі сабака зьеў

Сказаў казку з прыказкаю. Работа не бясчэсьціць чалавека. Астаткі з хаткі. Ні сшыць з ім, ні спароць. У яго і ўзімку лёду не дастанеш. Перад сьмерцю ўсе роўны.

§ 15. Правапіс адмоўных прыслоўяў НЕ, НІ.

Правіла 20. Адмоўнае прыслоўе **не (ня)** пішацца *асобна і зьлітна.*

1) Зьлітна яно пішацца з тымі словамі, якія без яго ня ўжываюцца (*нябожчык, небарака, немач, недасол, нягода*).

Таксама **не (ня)** пішацца зьлітна з тым словам, якое можна замяніць другім, падобным па значэньню словам без адмоўнасьці **не** (*няшчасьце — гора, непрыяцель — вораг, няпраўда — падман; нягодны — благі, невялікі—малы, нявесела—смутна, неспадзявана—раптоўна*), або калі слова без адмоўнасьці мае адваротнае, супраціўнае значэньне (*няшчасьце — шчасьце, няпраўда — праўда, неахайны — ахайны*).

2) **НЕ** пішацца зьлітна яшчэ з неазначальнымі займеньнямі (*некаторы, някі, некага, нечага, нехта, нешта, нечы, някісь*) і з некаторымі меснымі і часоўнымі прыслоўямі (*некалі, недзе, некуды, неадкуль*), прычым, у такіх разох на **не** прыходзіцца націск.

3) Ад дзеясловаў **не (ня)** заўсёды пішацца асобна за выключэньнем слоў—*недамагаць, ненавідзець, няволіць, няможацца*).

4) **НЕ** пішацца яшчэ асобна тады, калі за сказам з адмоўнасьцю йдзе сказ з адваротным, супраціўным значэньнем, г. значыць, калі пасьля адмоўнасьці стаяць злучнікі **а, але** (*Не векавое, а ракавое. Гэта былі не разумныя, а хітрыя людзі*), а таксама тады, калі пасьля адмоўнасьці можна сказаць *ёсьць*: *Ня дзіва* (*ня ёсьць дзіва*), *што малако сіва. Багацьце ня шчасьце, а нешта іншае*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 21. Няпраўдаю сьвет пройдзеш, але назад ня вернешся. Пісаў пісака, што не перачытае небарака. На бітай дарозе трава не расьце. Сыты галоднаму не спагадае. З незабітага ліса шубы ня шыюць. Шкода — у дварэ няўзгода, а на дварэ непагода. Калі нярод, дык і неўмалот. Ня дзіва, што карова чорна, а малако сіва. Не называўся забытым мой край. Хто пытае, той ня блудзіць. Што сабе ня міла, таго й другому не жадай. Мой брат здольны, але не старанны. У хаце было неахайна. Недасол на стале, а перасол на сьпіне. Чоран воран, да ня птух; хоць з крыльлямі, да ня сокал; шэсьць ног мае, зямлю капае (жук). Нявесела выглядае надвор'е ўвосень. Наш дзед стаў недамагаць. Нудна й няпрытульна навокала. Бела мыецца, да нячыста ходзіць. Вясна не мясна, а восень не малочна. Вачом завідна, да жывату не пажытачна. Дзе недагляд, там наклад. Гэта не пярэліўкі. І мала і ня ўдала. Грозен, да ня боязен. Госьць, як нявольнік. Гулі не аднаго ў лапці абулі. Лецейка ня ўлежна, дык уежна. На табе, нябожа, што мне ня гожа. Нябітаму няма чаго плакаць.

Правіла 21. Адмоўнасьць **ні** пішацца:

1) калі выражаецца поўная адмоўнасьць (*ні разу, ні гугу; ні грозьбаю, ні просьбаю; ні вала, ні кала*). У такіх разох вельмі часта, заместна **ні**, кажуць **ані**: *Ані вухнуў, ані рухнуў. Ані вухам не вядзе. Аніяк няма способу.*

2) калі **ні** можна замяніць злучнікам **і** (*Ня ўмее* **ні** *чытаць,* **ні** *пісаць—Ня ўмець* **і** *чытаць* **і** *пісаць*).

3) Калі сказ пачынаецца словамі — *як, куды, каго, адкуль* і інш. ды мае станоўны сэнс (*Як ні круці, а давядзецца ўмярці. Куды ні кінь — усюды клін. Каго ні спытай—усе маўчаць*).

4) Калі ў сказе некалькі адмоўнасьцяй, то пры сказьніку пішацца **не (ня)**, а пры іншых словах **ні** (**Ні** *расінкі ня было ў роце.* **Ні** *да якой работы* **няма** *ахвоты.* **Ні** *панюхаць* **не** *далі*).

Адмоўнасьць **ні** пішацца з адмоўнымі займеньнямі (*ніхто, нішто, нічый, ніякі, ніводзін*) і з адмоўнымі прыслоўямі (*ніколі, нідзе, нічуць, нікуды*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 22. Папаў, як у нерат: ні ўзад, ні ўперад. Бяда, калі ў жыце лебяда, але няма горшай бяды, калі ні жыта, ні лебяды. Колькі вутка ні мудруй, а лебедзем ня будзеш. Ні мора, ні зямля— караблі ня плаваюць, бо нельга (балота). Ішоў маладзён ні дарогай, ні пуцём; умыўся ні вадою, ні расой, а ўцёрся ні тканым, ні праным (месяц). Коціцца брыльца — ні дна, ні рыльца (яйцо). Ні відам ня відаць, ні ў казках сказаць, Ні гадана, ні жадана, а само прыйшло. Ні за што, ні пра што. Ні ладу, ні складу. Ні сьцяты, ні павешаны. Ні мукі пылінкі, ні солі драбінкі, ні пітва расінкі. Ні самому паглядзець, ні людзям паказаць. Ні стуку, ні груку. Ні то рыба, ні то мяса. Дзіравага мяшка як ні супаўняй, ніколі ня супоўніш. Як воўка ні кармі, а ён усё ў лес глядзіць. Не сядзі, дзіцятка, бокам: тут табе не нарокам. Нядбаламу ня жаль часу. Гулявы нож ні на што ня згож. Нібы то была жывая вада. Ні выплюнуць, ні праглынуць. Ні да якой работы няма ахвоты. Нідзе так, як там. Ні калі тое было, ні калі тое будзе. Ні к воднаму берагу ня прыстаў. Ні адтуль, ні адсюль. Ні нашым, ні вашым. Ні туды, ні сюды. Ніхто ня знае, што яго чакае. Каму няймецца, таму заўсёды лжэцца. Як ні валяйся, а ў чужое ня кідайся. З дурным ні знайсьці, ні згубіць.

§ 16. Правапіс іменьняў.

Правіла 22. 1) Калі імя жаночага роду адзіночнага ліку стаіць у назоўным склоне (калі да яго можна дадаць слова *мая*), то ў мягкім складзе на канцы пішацца **я** (*доля, вішня, лазьня, чарэшня*), як *зямля.*

2) Калі імя ніякага роду адзіночнага ліку стаіць у назоўным склоне (калі да яго можна дадаць слова *маё*), то ў мягкім складзе на канцы пішацца **е** (*поле, шчасьце, снеданьне, чытаньне*). Толькі ў такіх словах, як — *цемя, вымя, рамя, бярэмя, стрэмя, зерня* — на канцы будзе **я**, як *імя, кураня, парася* і інш.*).

3) Але калі імя ніякага роду адзіночнага ліку з мягкім канчаткам стаіць у родным склоне (на пытаньне — *каго—чаго няма?*); то на канцы будзе **я** (няма чаго? — *поля, шчасьця, сьнеданьня, чытаньня*),

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 23. Каб воля, знайшоў-бы сабе поле. Ня разам Вільня збудавалася. Няведаньне ня чыніць граху. Нас запрасілі на вясельле. Лазьня стаяла за гумнамі. Яго доля ў канцы поля. На вуліцу сьмецьця ня выносяць. Наша поле блага родзіць. Пры гасьцінцы стаяла кузьня. На хаценьне ёсьць цярпеньна. Няволя і плача і скача. Прыглядайцеся да жыцьця белага сьвету! Старая чарэшня ссохла. Не канечне яму яечня. Поле роўна ляжыць, да туляць не вяліць. Вам незнаёма нядоля людзкая, беднага жыцьця нуда. Ня шукай ты шчасьця-долі на чужым далёкім полі! Змалочанае зерня веюць. Загула малатарня ў халодным асеньнім паветры. Полымя ахваціла ўвесь будынак. Гаспадыня падала сьнеданьне. Белае поле, чорнае насеньне: хто яго сее, той разумее (пісьмо). Чую прычытаньне, чую плач я нейчы. Іван любіў езьдзіць на паляваньне. Гняздо сваё вожык робіць з сухога лісьця. Ускінуў бярэмя на рамя. Вецьце было купча-

*) Гл. правіла 26-б.

стае. Дарма надзея была. Дурное палажэньне і добраму спакушэньне. Шчасьце цьвіло тут, як макавы цьвет. Круціць вецер сухое лісьце.

Правіла 23. 1) Калі імя мужчынскага роду адзіночнага ліку азначае прадмет *ажыўлены*, то ў родным склоне канчатак будзе **а — я** (*няма каго? — брат* — **а**, *чалавек*—**а**, *злодзе*—**я**, як *вала*, *каня*).

2) Канчатак **а — я** ў родным склоне маюць і тыя іменьні мужчынскага роду, што азначаюць прадмэты неажыўленыя, але *вобразныя* (*куст — куста, малаток — малатка, кошык — кошыка, пень — пня*).

3) Усе іншыя іменьні мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным склоне звычайна маюць канчатак **у — ю** (няма чаго? — *туману, сьвету, дажджу, сну, шроту, грому розуму, смутку, люду, народу, роду, бору, лесу, сьнегу, попелу, плачу, прымусу; агню, жалю, ценю* (мой цень), *болю, алею, ячменю, гаю, раю*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 24 За туманам сьвету ня відно. У чужое проса ня сунь носа. У пужлівага купца ні грошай, ні тавару. На гэта ня было ўгавору. Маленькі сабачка да веку шчаня. Нідзе агню ня відно. Жаўцеюць палоскі позьняга аўсу і ячменю. Бегала ліска каля лесу блізка. Без правадыра войска гіне. За вачыма сьвету ня бачыць. Няма дыму без агню. Вада затапіла многа берагу. На беразе стаяла многа народу. Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія вазёры, або моры. Ад чужога шалу ў галаве круціцца. У чужую галаву розуму не накладзеш. Шукай ветру ў полі. Каяньне ёсьць, да павароту няма. Голы разбою не баіцца. У страху вочы вялікія. Ня мела баба клопату, дык купіла парася. Без абручыка, без дна— нідзе дзірачкі няма (яйцо). Пасярод лесу дзежка кісьне (яблык). Не разьбіўшы гаршочка, ня будзеш

есьці кашкі (арэх). Тань, да тавару ня гань. З чужога коніка і ў гразі злазяць. Нават свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. Усе птушкі слухаюць свайго правадыра. Каля шляху, у чыстым полі, магіла стаіць. Недалёка ад берагу было падводнае каменьне. Баючыся трэску і ў лес ня трэба хадзіць.

Правіла 24. 1) Усе іменьні адзіноч. ліку з цьвёрдым зычным перад канчаткам (з цьвёрдай асновай) у месным склоне канчаюцца на **е** (*на дубе, на беразе, на парозе, у хаце, у вакне, на кнізе, на рабоце,* як — *на стале, на вадзе* і г. д.)

2) Іменьні з мягкім зычным перад канчаткам (з мягкай асновай) у месным склоне адзіночнага ліку канчаюцца на **і** (*на кані, на камені, на полі, пры жыцьці, на гальлі, на зямлі, у кузьні*).

Таксама ў месным склоне будзе **і ў** іменьнях адзіночнага ліку, што канчаюцца ў назоўным склоне на **й** (*гай — у гаі, Дунай—на Дунаі, рай—у раі, салавей—пры салаўі, верабей—пры вераб'і*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 25. Паліўся срэбрам сьпеў прыгожы ў далёкай сіняй вышыне. Цэлы гай старасьвецкіх дубоў раскінуўся па беразе рэчкі. Ціха месяц адзінокі ходзіць у небе над зямлёй. Усё зьмяшалася ў тумане. Толькі на лузе блішчыць яшчэ сьнег і лёд. На злодзеі шапка гарыць. Бяда не па лесе, а па людзях ходзіць. Дзесятая вада на кісялі. Над збожжам убогім вецер гуляе на волі. У белым сьнезе маладняк. Ходзяць па полі ў задуме мужчыны. Моцна хлопец занудзіўся па бацьку, па маме. На старасьці дзьве радасьці. Пад стольлю ў павуціне б'ецца муха-сіраціна. На гальлі старога дуба было буслава гняздо. Кветка красуе на грунце ўбогім. Сьвежая магіла выкапана ў доле. Узімку ў лесе і на

полі шмат менш птушак і зьвяроў. Салавейка жыў у зялёным гаі. Зябнуць вербы на марозе. Ходзіць шум па лесе. Пастушкі сядзелі пры агні. У родным краі ёсьць крыніца жывой вады. Каня водзяць на вобруці. Многа смутку ў песьні гэтай. Быў на кані і пад канём. На дварэ было цёмна, як у скляпеньні. Па сіняй раўніне за хмаркаю хмарка плыве. У хаце сьвяцілася газьніца.

Правіла 25. Іменьні з асноваю на **ж, ш, ч, ц, р,** а ў жаночым родзе і на **к,** у месным склоне канчаюцца на **ы** (*на нажы, у кашы, на абручы, у бары, на тапары; на плячы, на вогнішчы, на сонцы, на сэрцы, у дабры, на моры; на дзяжы, на душы, на печы, на гары, на вуліцы, на лаўцы, пры матцы, у шапцы*).

Але калі імя з асноваю на **ж, ш, ч, ц** і **р** азначае асобу, чалавека мужч. роду, то ў месным склоне будзе **у** (*пры мужу, пры Лукашу, пры Багдановічу, пры Грыгору, пры купцу, пры немцу, пры кітайцу,* але — *пры дачцы, пры сястры* і г. д.).

У месным склоне таксама будзе **у,** калі іменьні мужч. і ніякага роду маюць аснову на **к** (*на суку, у Менску, у Слуцку, пры чалавеку; на воку, на веку, аб воўку*).

Увага. 1) Іменьні жаночага роду з асноваю на **к,** калі націск прыходзіцца на канчатак, у месным і давальным склоне маюць **э** (*на руцэ, у руцэ, на рацэ, у рацэ. Рыба ў рацэ, да ня ў руцэ*).

Здараецца і мужчын. род з асноваю на **р** у месным склоне з канчаткам э (*на дварэ, у дварэ*).

2) Іменьні жаноч. роду адзіночн. ліку з гартаннаю асновай у давальным і месным склоне зьмягчаюць **г** на **з, к—ц, х—с** (*нага—назе, на назе, шапка—шапцы, у шапцы, саха — сасе — на сасе*), прычым, іменьні жаноч. роду адзіноч. ліку ў давальным і месным склоне заўсёды маюць аднолькавы канчатак (зямлі, на зямлі; галаве, на галаве; гары, на гары).

3) Іменьні муж. і ніякага роду ў месным склоне таксама могуць зьмягчаць сваю гартанную аснову, але не заўсёды (*у страху — у страсе, на парогу—на парозе; у вуху—у вусе, на воку—на воцы* і г. д.).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 26. Ярка на камінку смольны корч палае. Бацька на калодцы лапаць выплятае. Птушка сядзела на суку. На гасьцінцы рос стары беразьняк. І на сонцы ёсьць плямы. Нудна на сэрцы. Маладзенькая травіца блішчыць на сонцы. У ціхую пагоду хараша на моры. Па возеры плавалі гусі і качкі. Вада ў моры горка-салёная. Марскія стварэньні й расьліны ў рэчцы ці ў возеры жыць ня могуць. Ката ў мяшку ня купляюць. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. На вяку ўсяго нажывеш. Шкадлівай кошцы хвост уцінаюць. На сваім сьметніку і певень сьмелы. На ўзгорку былі сялянскія могілкі. Ня кукуй ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары! Рана была на пальцы. Агонь разлажылі на леташнім вогнішцы. Блішчалі зоры ў нябесным прасторы. Не адзін Гаўрылка, што ў Полацку. Старой бабцы хараша і ў шапцы. Пры цару была паншчына. А воўку памоўка, а воўк тут. Быць бычку на лычку, а кароўцы на вяроўцы. На пажарышчы часова стаяла новая будова. У канцы грэблі шумяць вербы. За сялом, у полі, ў жоўценькім пясочку пахавала маці маладую дачку. На абшары тым шырокім прыгожа нівы красавалі.

Правіла 26. Склонавыя канчаткі іменьняў звычайна падлягаюць аканьню. Напрыклад: 1) формы роднага склону множн. ліку ўсіх трох радоў на **аў**: локц*яў*, прыяцел*яў*, гон*яў*, здарэньн*яў* і г. далей; 2) формы давальнага, прыладнага і меснага склону множн.

ліку ўсіх трох радоў на **ам**, **амі**, **ах**: вучн*ям*, локц*ям*, земл*ям*, здарэньн*ям*; вучн*ямі*. прыяцел*ямі*, земл*ямі*, здарэньн*ямі*; вучн*ях*, прыяцел*ях*, земл*ях*, здарэньн*ях*, на локц*ях* і г. далей.

Толькі ў творным склоне адзіночнага ліку іменьні мужчын. і ніякага роду бяз націску на канчатку маюць канчатак **ем** (кім? чым? — *локцем, аленем, гаем, раем, полем, пытаньнем, здарэньнем*).

У жаночым родзе ў такіх разох канчатак будзе **яю—яй**: лазьн*яй*, або лазьн*яю*, кузьн*яй*, гаспадын*яй* і г. далей. (Падрабязна гл. правіла 26-а).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 27. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Вучэньне паможа змагацца з нядоляй, з няволяй. Белым інеем пакрыты на гасьцінцы беразьняк. Уюцца думкі смутным роем. Крыўдзіцеляў зможаш, як цёмен ня будзеш. За баляваньнем ходзіць галадаваньне. За гаем пачыналася роўнае поле. За хвалямі хвалі бягуць. Песьняй душу весялі. Пасьпех — людзям на сьмех. Грады зарасьлі зельлем. Нейкім жалем веяла ад старэнькае хаты. Вада патрэбна і расьлінам і стварэньням. Конь прывязан повадам, а госьць полуднем. З надзеяй сеем жыта мы ўвосень; з надзеяй сустрачаем вырaі вясной. Ой пад гаем зеляненькім здаўся мне сон дзівенькі! На ўсходзе неба ґрала полымем пажару. Блескамдрыгаценьнем зорка замігала. Як я полем іду, колас гнецца ка мне. Жалем сьціскаюцца грудзі. Любая думачка зданьнем шчасьлівым, сонейкам ясным стаіць. Дурань з дурнем схадзіліся ды адзін на другога дзівіліся. Кучка топаляў стаіць. Многа страшных здарэньняў успомнілі хлопцы. Вецер стогне над ім уздыханьнем гдухім.

Правіла 26-а. 1) Іменьні мужч. роду адзіночнага ліку ў родным склоне маюць канчатак **У** (ю) ў тых разох, калі йменьні абазначаюць прадмет бязформены або ўяўны (няма *тутуну, туману*; з вялікага *клопату, гневу*); частка такіх прадметаў звычайна называецца імем цэлага прадмета, чаго ня можа быць у такіх прадметаў (вобразных, з пэўнаю формаю), як *стол, пень, куст.*

Такім парадкам, канчатак **У** (ю) азначае родны склон часьці ад неазначальнага цэлага: няма—*сьнегу, дыму, туману, попелу, пяску, агню, ветру, суму, клопату, запалу, поступу, рынку, грому, лому, факту* і шмат іншых.

Часам адно і тое-ж імя вытварае родны склон то з канчаткам **А** (я), то з **У** (ю), у залежнасьці ад таго, што яно абазначае. Калі абазначае асобны прадмет з пэўнаю формаю, то ў родным склоне, будзе канчатак **А** (я), а калі гэтым-жа ймем абазначаецца нешта *зборнае*, бясформенае, то будзе—**У** (ю), напр.: няма *каменя* асобнага прадмета) — няма *каменю* (каменьняў, масы); ня бачыў *гада, зьвера* — там *зьверу* шмат і ўсялякага *гаду*; няма *ліста* — назьбіралі *лісту.*

2) У назовах устаноў чужаземнага паходжаньня ў родным склоне таксама пішацца **У** (ю), напр.: пятага *камісарыяту*, вакол *парлямэнту* і т. далей.

3) У некаторых словах у родным склоне канчатак **У—А**, ўжываецца аднолькава, з роўным значэньнем, напр.: з *мосту*—з *моста, аўса–аўсу, чацьвярга–чацьвяргу, дня–дню, плоту–плота.*

4) У родным склоне *множн. ліку* ўсе йменьні мужчынск. роду звычайна маюць канчатак пад націскам—ОЎ (ёў): братоў, пнёў, а не пад націскам — АЎ (яў): народаў, локцяў.

5) Іменьні з падвойнай ўстаўкай **ан-ін, ян-ін** у множным ліку выкідаюць устаўку **ін** і пішуцца так:

сел-ян-ін, сел-ян-ін-а, сел-ян-ін-у, сел-ян-ін-ам, сел-ян-ін-е; сял-ян-е (*радзей*: сял-ян-ы), сял-ян або сял-ян-аў, сял-ян-ам, сял-ян-ах.

6) Канчатак ей (не пад націскам яй—ай у родным склоне множн. ліку мужч. роду маюць толькі тры словы: *госьць* — *гасьцей*, *конь* — *коняй*, *грош* — *грошай*, як *людзей*, а часам — *лапцей* (Вышлі на поле жнеі з сярпамі ў лапцях лазовых, а хто *без лапцей*. *Я. Кол.*).

7) У значэньні клічнага склону звычайна ужываецца назоўны склон: паслухай, *братка*! Але клічны склон мае і свае асобныя канчаткі — **у** і **е** (пасьля цьвёрдага зычнага—**а**:

а) Іване, слаўны пане! браце, сваце, дубе, лесе, суседзе і г. д.

б) коню, вучыцелю, госьцю, дабрадзею, братку, галубочку, дзедку, сынку і г. д.

У множным ліку часам ужываецца канчатак—ове: панове! сватове!

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 27-а. У чужое проса ня сунь носа. Няма дыму без агня. У пужлівага купца ні грошай, ні тавару. Маленькі сабачка заўсёды шчаня. Гэтага цьвету па ўсяму сьвету. За туманам сьвету ня відно. На гэта ня было ўгавору. Далёка ад нашага краю ёсьць вялікія вазёры, або моры. З вялікага грому часам малы дождж бывае. Дождж ыку просіць зялёнае жыта. Хоча дажджу ярына. Ня мела баба клопату, дык купіла парася. Без языка, а мудра гаворыць (кніга). Без абручыка, бяз дна — нідзе дзірачкі няма (яйцо). Не разьбіўшы гаршочка, ня будзеш есьці кашкі (арэх). Бегала ліска каля лесу

блізка. Ні роду, ні плоду, як бел-камень у воду. Што з воза ўпала, то прапала. Шукай ветру у полі. З поўначы цёмнае, сіверу дальняга нудная восень прыйшла; з лугу зялёнага жыцьце-красу прыняла. Ад холаду мошкі зашываюцца ў шчыліны. Навет свойскія качкі й гусі адчуваюць час выраю. Усе птушкі слухаюць правадыра. Свайго розуму нікому ня ўложыш.

Сьвішчуць сані на марозе. Над збожжам убогім вецер гуляе на волі. Ходзяць па полі ў раздум'і мужчыны. Узіму ў лесе й на полі шмат менш птушак і зьвяроў. У родным краі як у раі. Салавейка жыў у зялёным гаі. На беразе рэчкі стаяла цэлая куча народу. На злодзеі шапка гарыць. Зябнуць вербы на марозе. Ходзіць шум па лесе. Пацямнела ў хаце. Вее вецер за вугламі, у коміне галосіць. Кветка красуе на грунце ўбогім. На пагорку, у чыстым полі, крыж стаіць убогі.

Птушка сядзела на суку. На гасьцінцы рос стары беразьняк. Нудна на сэрцы. Ярка на камінку смольны корч палае. Бацька на калодцы лапаць выплятае. І на сонцы ёсьць плямы. Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонцы. У ціхую пагоду хораша на моры. Па возеры плавалі гусі й качкі. Вада ў моры горка-салоная. Ката ў мяшку ня купляюць. Прыехала каляда на сівым коніку. Яго доля ў канцы поля. На адным месцы й камень абрастае. Будзе кірмаш і на нашай вуліцы. На сваім сьметніку й певень сьмелы. Па вуліцы бегалі дзеці. У вёсцы па хатах засьвяціліся агні. На пальцы была рана. Агонь разлажылі на леташнім вогнішчы. Быць бычку на лычку, а кароў-

цы на вяроўцы. За сялом, у полі, у жоўценькім пясочку, пахавала матка маладую дочку.

За баляваньнем ходзіць галадаваньне. Цярпеньнем і працай горы пераносяць. Песьняй душу весялі. За хвалямі хвалі бягуць. За гаем пачыналася роўнае поле. Грады зарасьлі зельлем. Вада патрэбна і расьлінам, і стварэньням. На зямлі жыве многа ўсялякіх стварэньняў. З шчасьцем добра й грыбы зьбіраць. Конь прывязан повадам, а госьць полуднем. Ой пад гаем зеляненькім здаўся мне сон дзівенькі! На ўсходзе неба йграла полымем пажару. Блескам-дрыгаценьнем зорка замігала. Чорныя хмары па небе плывуць. Колас нязжаты на ніве стаіць. .

Барысе, Барысе, сам бараніся! Сівы *галубочку* сядзеў на дубочку. Едзе *казача*, едучы плача. Дзень добры, браткі! Бачыш, сыне, як гаруема; бачыш, сынку, як працуема. Ой, панове старастове, каб вы не даждалі, каб мы вам па дрова ў нядзелю ехалі! Ой, воўча, сядзі моўча! На табе, нябожа, што мне ня згожа. Мой мілы пакою, добра мне з табою! Прыступі, гаспадару, да свайго караваю! Люлі, сьпі, мой сынку! Павесь шапачку, мой сыне! Краю мой родны, колькі ты зносіў нядолі?! За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой! Не хадзі, коце па хаце, не пабудзі дзіцяці! Дам табе, косю, шаўковай травы, дам табе, косю, крынічнай вады. Ой бору, мой бору, што ты, бору, ня шумён? Ой сынку, мой сынку, жджы каляд, Васільку! Ой сватку, наш сватку, пусьці нас у хатку! Вы, мужове, гаварэце мужское! Сядай, малойча, паедзем разам. А мой малойчыку! Хадзі да нас, будзе нам весялей.

Правіла 26·б. Іменьні множнага ліку ў *назоўным склоне* для ўсіх радоў маюць пры цвёрдай аснове канчатак **ы**, а пры мягкай і гартаннай (заднянёбнай)—**і**, напр.: *браты, хлопцы, гарады, подпісы, вокны, колы, нябёсы, сёстры, галовы, каліны, кавалі, рогі, краі, салаўі, полі, долі, ногі, рукі, здарэньні* і г. д.

Ад гэтага правіла здараюцца такія адступленьні:

а) іменьні з устаўкаю **ан—ян** пішуцца з канчаткам **е**, хоць лепш пісаць **ы**, напр.: *сяляне—сяляны, мяшчане—мяшчаны, цыгане—цыганы, мінчане—мінчаны, баяра—баяры.*

б) іменьні з устаўкаю **ат—ят** (назовы маладых жывёлін) таксама поплеч з канчаткам **ы**, часта пішуцца з **а**, напр.: *куранята—кураняты, лісянята—лісяняты, ваўчанята—ваўчаняты, цялята—цяляты, небажата—небажаты, дзяўчата — дзяўчаты* і г. далей, а часам: *рукава—рукавы, варота—вароты, дрова—дровы.*

в) Устаўку **ен** прыймаюць словы на **мя**: імя, племя, цемя, стрэмя, пры чым калі імя адносіцца да імя чалавека (імя собскае), дык скланяецца так:

	Адзіночны лік:	*Множны лік*:
Н. В. К.	імя, іме	ім-ён-ы
Род.	ім-ен-і, імя	ім-ён-аў
Дав.	ім-ен-і, ім-ю	ім-ён-ам
Тв.	ім-ен-ем, ім-ем	ім-ён-амі
Мес.	ім-ен-і, ім-і	ім-ён-ах

Калі-ж яно ўжываецца ў адносінах да імёнаў прадметных (імя агульнае) дык множны лік побач з папярэдняй формай можа быць такі: іменьні, іменьняў, іменьням, іменьнямі, іменьнях. Словы семя (семе) і бярэмя (бярэме) маюць дзьве формы:

Адзіночны лік:

	1)	2)	
Н. В. К.	сем-я	сем-е	як поле
Род.	сем-ен-і	сем-я	
Дав.	сем-ен-і	сем-ю	
Тв.	сем-ен-ем	сем-ем	
Мес.	сем-ен-і	сем-і	

Множнага ліку сем-я(е) ня мае.

Адзіночны лік:

Н. В. К.	1) бярэм-я	2) бярэм-е
Род.	бярэм-ен-і	бярэм-я
Дав.	бярэм-ен-і	бярэм-ю
Тв.	бярэм-ен-ем	бярэм-ем
Мес.	бярэм-ен-і	бярем-і

Прычым другая форма ўжываецца часьцей і мае множны лік: (тады як першая форма множнага ліку ня мае) — бярэм-і, бярэм-яў, бярэм-ям, бярэм-ямі, бярэм-ях.

г) Устаўку **ят, ат** прыймаюць словы: ягня, цяля, зярня, шчаня, ваўчаня і г. д.

Адз. л. — ягн-я, ягн-яц-і, ягн-яц-і, ягн-ём, ягн-яц-і; множ. лік — ягн-ят-ы(а).

Побач з формамі цяля, зярня, ваўчаня, княжа, шчаня ўжываюцца формы на **о** (ё): цялё, зярнё, княжо, дзяўчо, шчанё і г. д.

д) Устаўку **ес** знайходзім у множ. ліку ад: кола—калёсы ды—неба—небёсы.

Увага. Мн. лік ад слова кола—калёсы—зьмяніў сваё значэньне і значыць павозка. У першым сваім значэньні кола мае мн. лік — колы.

е) Наступныя йменьні з цвёрдаю асновай заусёды маюць канчатак **і**: *сусед—суседзі, люд—людзі, чорт—чэрці, кален-а—калені,* а часам *вароці* (варота), *боці* (боты), радзей сустракаецца ў гэтых словах канчатак **ы**; *чарты, суседы, калены.*

ж) *У родным* склоне множн. ліку йменьні ніякага й жаночнага роду звычайна маюць форму чыстае асновы (без канчатка), напр.: *сёлы—сёл, вароты—варот, дровы—дроў, леты—лет, яйцы—яец, плечы—плеч, гарадзішчы—гарадзішч, рэкі—рэк, галовы—галоў, маліны—малін* і г. далей, а таксама: *сяляне—сялян, мяшчане—мяшчан, цыгане—цыган* і г. д.

з) У такіх разох, калі аснова канчаецца на злучэньне двух ці больш зычных, паміж зычнымі зьяўляюцца ўстаўныя гукі—**О** (Ё) пад націскам, а не пад націскам **А—Е**, напр.: *кросны—красён—кросен, вёдры—вядзёр—вёдзер; землі—зямель, песьні—песень, палотны—*

палацён—палоцен, лазьня—лазень; вішня—вішань. вокны—вакон—вокан, жорны—жарон—жоран, сарочкі—сарачок—сарочак і г. далей, але *вёрсты—вёрст.*

Устаўное **е** застаецца ў такіх разох, як у васнове пасьля нацiску.

і) Некаторыя памяншальна-ласкальныя йменьні маюць устаўку **ак** або **ык**, напр.: *ельнічак, пальчык, галубчык.* Каб пазнаць калі трэба пісаць **ак**, а калі **ык**, трэба слова паставіць ў *родным* склоне, і калі нявыразны гук выпадзе, то будзе **ак** (*ельнічка—ельнічак*), а калі ня выпадзе, то будзе **ык** (*дубчыка—дубчык*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 27-б. Дзе нянек многа, там дзіця бязнога. Аж дзервянее ў жнеек рука. Поўна хатка людзей — нідзе ні вокан, ні дзьвярэй (гарбуз). Стаіць Грыгор паміж гор, палкаю падпёршыся, шапкаю накрыўшыся (грыб). З сямі поль пшанічанька, з васьмі крыніц вадзічанька, дзевяці кароў масла, а яец паўтараста. Дзеці нарабілі сабе лялек. Калі сам ня знаеш, то ў людзей пытай. Ліс хоць сьпіць, але курэй бачыць. У нашым садзе многа вішань. Ляціць бяз крыл у гадзіну сто міль (вецер). На сем вёрст адзін мост. Семсот сарочак, семсот намётак, а падзьме вецер, адкрые ўсё цела, хоць адзежа на ёй цэла (птушка, курыца). Рук ня мае, а піша (мароз). Купіў-бы сяло, але грошай гало. Ёсьць у нашым краю многа азёр. Людзі любяць сяліцца каля рэчак. Ня ўважыць чужаніца ручак тваіх белых. Палавіна лет мінае — я шчасьця ня знаю. Сонца блеск свой апусьціла на зямлю з высот. Скажу табе бяз спорак: мне ўжо хлеб твой стаў горак.

Няма лепшай вячэрачкі, як у мамкі за столікам з родным браткам-саколікам. Напаілі жнеечак з дубовае бочкі. Прыляцеў сакалочак у зялёны садочак. Хлопчык абрэзаў пальчык. Ветрык павее — ня зьвее. Імёны маіх бацькоў — Іван і Ганна.

§ 17. Правапіс прыметаў.

Правіла 27. 1) Прыметы мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (на пытаньне—*які?*) маюць канчатак **ы** або **і** (добр*ы*, малады конь; сін*і* колер, воўч*ы* зуб).

2) Прыметы *жаночага* роду ў назоўным склоне (на пытаньне—*якая?*) маюць канчатак **ая** або **яя** (добр*ая* сястра, сін*яя* папера, воўч*ая* лапа),

3) Прыметы *ніякага* роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (на пытаньне — *якое?*) маюць канчатак **ое**, **ае** або **яе** (добр*ае* дзіця, сін*яе* неба, глух*ое* месца)

4) Прыметы множнага ліку ўсіх радоў (на патаньне—*якія?*) маюць канчатак пры цьвёрдай аснове **ыя**, а пры мягкай — **ія** (нов*ыя* сталы, нов*ыя* кнігі, нов*ыя* вокны; сін*ія* калёры, сін*ія* стужкі, сін*ія* нябёсы).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 28. Стары верабей на мякіну ня кваціцца. Новае сіта на калку вісіць, а старое пад лавай валяецца. Апошні раз бываю ў вас. Апошняе спатканьне. Чужая хата горай ката. Чужое дабро ня грэе. Жоўтае жытняе поле ціха калосьсем шуміць. Сінія хвалі шумяць і бурляць. Хмурна выглядае стары лес. Узышла ўжо першая вячэрняя зорка. Раньняя птушачка носік цярэбіць, а позьняя вочкі праціраe. Сіняе неба стала яшчэ сінейшае. Чую звон я нудны, рэдкі, невясёлы. Ліпы старыя шумяць за сьцяною. Плачуць бязьлістыя ліпы старыя. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі. Добрае ляжыць, а злое бяжыць. Лішняя дабрата — дурата. Перастала грэць яснае сонейка. Насталі кароткія туманныя асеньнія дні. Вялікія сьветлыя вокны прыветна глядзелі на вуліцу. Па траве лёталі беленькія і чырвоненькія матылёчкі. Воўчая доля расьце скора. Добрае чуваць далёка, а благое яшчэ далей. Лішняя нітка — палатну завада.

Не апалі яшчэ раньнія росы. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы. Чорныя баравікі так і стаялі ў ваччу. Свае леты маладыя ўспамінаці буду. Старыя дубы стаялі спакойна і важна. Нашыя Палескія балоты займаюць сотні квадратных вёрст. На доўгі век, на добрае здароўе. Старыя ластаўкі перасталі палохацца людзей.

Правіла 28. 1) Прыметы мужчынскага і ніякага роду адзіночн. ліку ў *творным* і *месным* склоне маюць канчаткі **ым — ім** (*новым* акном; *на новым* акне; *сінім* аксамітам, *на сінім* аксаміце; *сінім* небам, *на сінім* небе).

2) Прыметы жаночага роду адзіночнага ліку ў *родным* склоне канчаюцца на **ае—ай** (пад націскам— **ое—ой**) і **яе—яй** (*добрае* або *добрай* сястры; *старое* або *старой* жанчыны; *сіняе* або *сіняй* паперы).

3) Прыметы жаночага роду адзіночнага ліку ў *вінавальным* склоне канчаюцца на **ую—юю** (бачу: *вялікую* кнігу, *раньнюю* зорку).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 29. Пустыя адзінокія могілкі прытуліліся на пясчаным узгорку. На шырокім і доўгім панадворку было весела і крыклівa. Люблю я летнюю месячную ноч. У летнюю ноч вячэрняя зара з ранічнай сходзіцца. Многа работы залатому сонейку ў раньнюю вясну. Ляцелі гусі з Беленькае Русі, селі яны, палі на ціхім Дунаі. Па вуліцы пацяклі равочкі каламутнае вады. Цякла крынічка халоднае чыстае вады. Не шчабячы, салавейка, ў зялёным гаі, калі родная сямейка сірацее ў краі! Па ласым кусе я й вады нап'юся. Плачуць думкі па вясьне, хочуць лепшай долі. Родную песьню ціха сьпявае сын Беларусі — мужык. Волю далёкую мне ўспамінаюць дні маладыя вясны. У ліпавым кусьце

мяцеліца мяце (сіта). Сядзіць пані на мурку ў чырвоным каптурка — хто йдзе, той паклоніцца (суніца). Кукавала зязюлечка ў зялёным гаі. Кажаны цьвіркаюць тоненькім піскам. У далёкім чыстым небе сьвецяцца зоркі. У цёмным яловым лесе вывела ваўчыха трох ваўчанят. Дзяўчынка прасіла хлеба для свае хворае маці. Ня было толькі сіняе стужкі. На шырокім полі расла старая купчастая бярэзіна. Кожная грамада птушак выбірала сабе лепшае, выгаднейшае месца.

Правіла 29. 1) Скланавыя канчаткі прыметаў усіх радоў падлягаюць аканьню. Напрыклад: формы *роднага* і *давальнага* склону мужчын. і ніякага роду адзіночн. ліку (*сіняга*, *сіняму*, як *яго*, *яму*); формы роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў жаночага роду адзіночн. ліку (*сіняе*(*й*) вады, *сіняй* вадзе, *сіняю*(*й*) вадою, *на сіняй* вадзе).

2) Прыметы памяншальныя і ласкальныя канчаюцца на *енькі*, дзе **е**, як пасьля націску (*сіненькі*, *тоненькі*, *ноженькі*, як—маленькі); пасьля зацьвярдзеўшага зычнага будзе **анькі** (*харошанкі*, *прыгожанкі*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 30. Бачнеліся палоскі гароху з харвшанькімі чырвоненькімі і сіненькімі кветачкамі. На раньняй ральліцы родзіць жыта, пшаніца; на позьняй ральліцы родзіць кукаль, мятліца. Раньняй вясною мы выехалі з гвраду. Ластаўкі вылепілі харошанькае кругленькае гнязьдзечка. Самічка-ластавачка несла там свае маленькія рабенькія яечкі. Лішняй капейкі ні ў кога няма. Каля суседняга сяла было вялікае возера. У сіняй далі слаўся туман. Зоры далёкія, зоры бліскучыя ціха гараць над зямлёй. Крыкі знаёмыя, крыкі пявучыя льлюцца вячэрняй парой. Сціхлі песьні зімняй буры. Толькі дзе-ня-дзе жаўцее

палоска позьняга аўсу ці ячменю, ды пачарнеўшыя лапінкі грэчкі чакаюць сярпа. З поўначы цёмнае, з сіверу дальняга нудная восень прыйшла. Пшаніца дае бялюсенькую муку.

§ 18. Правапіс лічэбных іменьняў.

Правіла 30. 1) Іменьні лічэбныя складаныя пішуцца так, як кожная часьць, калі яна ўжываецца асобна (*семнаццаць, восемнаццаць, шэсьцьсот, семсот*). Толькі *шаснаццаць* мае **а** заместа **э**, што чуваць у слове *шэсьць*.

Іменьні лічэбныя парадкавыя маюць такі галосны, як і ў лічных: *дзевяць — дзевяты, дзесяць—дзесяты, сем—семнаццаты* і т. далей.

Зборныя падлягаюць аканьню: *шасьцёра, сямёра, васьмёра*, а таксама *шэсьць* ваўсіх склонах: *шасьцёх, шасьцём, шасьцёх* і *шосты* дзень.

2) Лічэбныя іменьні, зложаныя з словам *дзесяць* у яго форме *дцаць*, маюць падвойнае **цц** (бач. прв. 16,3) але побач з такімі формамі ўжываюцца таксама формы без падвойнага **цц**: *адзінанцаць, двананцаць, трынанцаць* і т. дал.

3) Іменьні лічэбныя *парадкавыя* сваёю формай падобны да прыметаў; дзеля таго ўсе іх склонавыя канчаткі аднакія з канчаткамі прыметаў. Напрыклад: усе яны (і слова *адзін*) маюць у прыладным і месным склоне качатак **ым — ім** (перш*ым*, пры перш*ым*; друг*ім*, пры друг*ім*; адн*ым*, пры адн*ым*, а таксама — *трэці* дзень, *трэцяя* нядзеля, *трэцяе* месца; няма *аднае* або *аднэй* кнігі, *трэцяе* або *трэцяй* кнігі; бачу *трэцюю* кнігу і т. далей).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 31. Семсот сарочак, семсот намётак. Маёй сястры шаснаццаты, а бабцы шэсьцьдзесяты год. Выпускалі трыста шэсьцьдзесят пяць лебядзёў. На гару чацьвёра цягнуць, а з гары адзін сапхне. Два ляжаць, два стаяць, пяты ходзіць, шосты

водзіць (чалавек, вушакі і дзьверы). У нашай вёсцы ўсяго семнаццаць двароў, а ў суснднім сяле налічаюць восемдзесят сем. Адкіну бервяно, адкіну другое выведу жывое (конь і аглоблі). Адным махам семсот забіяхам. Кабыла сівая, жарабя рабое — зьеў воўк абое. Пад адным брылем чатыры браты (стол). На адным палазку зіму й лета езьдзіць. Аднаго бацькі, аднае маткі ня роўныя бываюць дзіцяткі. Адзін з сошкай, а сямёра з ложкай. Пятае цераз дзесятае. Аднэю рукою вузла не завязаш. Выпаў першы сьнег. Ёсьць мясцовасьці, дзе бывае дзьвесьце дажджовых дзён на год. Адно кажа—зіма, другое—лета, а трэцяе—а мне і ўсё роўна (сані, калёсы і кон). Маленькія дзеці ўміраюць з голаду ўжо на трэці ці на чацьверты дзень. У тыдні сем дзён. Слонь можа насіць пяцьдзесят, шэсьцьдзесят і нават сто пудоў цяжару. Янка Купала радзіўся ў адным годзе з Якубам Коласам — у тысяча восемсот восемдзесят другім годзе.

§ 19. Правапіс займеньняў.

Правіла 31. 1) *Назоўны* склон займеньняў адзіночнага і множнага ліку мае тыя самыя канчаткі, што й прыметы (*такі* стол, *такая* кніга, *такое* поле; *усякія* сталы, *усялякія* кнігі, *усякія* пёры).

2) *Творны* і *месны* склоны мужчынскага і ніякага роду маюць канчаткі **ым** — **ім** (як і прыметы): *гэтым* пяром, *на гэтым* кані; *кім, пры кім; ім, пры ім*).

3) *Родны*, *творны* і *месны* склоны займеньняў жаноч. роду адзіночн. ліку маюць аднакія канчаткі з прыметамі (*нашае(й)* сястры).

4) *Неазначальныя* займеньні маюць прыстаўку **не** (*нехта, неякісь*), а *адмоўныя* — прыстаўку **ні** (*ніякі, ніводзін*). [Правілы 20 і 21] Але прыстаўкі не, **ні** пішуц-

ца асобна, калі стане прыймя (*ні ў кога* няма, *не ў чым* выйсьці, *ні ў якім* выпадку).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 32. Некаторыя расьліны жывуць вельмі доўга. Нехта зламаў некалькі груш. Які сакавік, такі й красавік. Надаелі гэтыя сьпевы. На сваім кані, як хачу, скачу. На гэтым сьвеце, як у карэце. На чым стану, не адстану. Няма тае крамы, каб прадаваліся родныя мамы. Не такое яшчэ дзіва, што карова чорна, а малако сіва. Якая матка, такое дзіцятка. Якое дзерава, такі клін. Як хто хоча, так па сваім горы плача. Я знаём з ёю і з яе сястрою. Надвор'я нечага награвацъ. Не за што сказаць аці, калі няма чаго ў рот узяці. Не карайце нічым, калі капуста ні з чым. Што ў тэй чэсьці, калі нечага есьці. За намі ўсьлед шагае, да нам ні ў чым не памагае. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае, якая іх зьвязала сіла і чым яна так хлопцу міла. Кожны ведае, што ў нашым целе ёсьць трубачкі-жылы. На пастаці нечага стаяці. Прылажэце руку да левага боку вашае грудзіны, і вы пачуеце, як б'ецца вашае сэрца: разганяе кроў па ўсім нашым целе. Ні за што, ні пра што. Неба — гэта паветра, якое пакрывае з усіх бакоў зямлю. На далёкай вышыні, дзе зямное паветра канчаецца, пачынаецца бязьмежная, неўмагату халодная прастора, у якой ня можа жыць ніводнае зямное стварэньне.

§ 20. Правапіс дзеясловаў.

Правіла 32. Галосныя ў канчатку дзеясловаў І-га і ІІ-а спражэньня.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то галосныя, будучы пад націскам, чуваць ясна і заўсёды аднолькава:

I-е спражэньне:

няс-у	бяр-у	няс-ём(ом)	бяр-ом
няс-еш	бяр-эш	нес-яцё	бер-ацё
няс-е(ць)	бяр-э(ць)	няс-уць	бяр-уць

II-е спражэньне:

сядж-у	маўч-у	сядз-ім	маўч-ым
сядз-іш	маўч-ыш	сядз-іце	маўч-ыце
сядз-іць	маўч-ыць	сядз-яць	маўч-аць

Тут трэба заўважыць толькі тое, што калі націск на канцы, дык ў 2-й асобе множнага ліку ў дзеясловах 1-га спражэньня пішацца ў канчатку **я** або **а** (*нес—яцё, бер—ацё*), як у першым складзе перад націскам.

Калі-ж націск не на канцы, то ў 1-м спражэньні маем **е** (пасьля зацьвярдзеўшых—а), а ў II-м—**і** або **ы**: *дума—еце, каж—аце; нос—іце, гавор—ыце* і т. д.

Калі націск прыходзіцца на канчатак, то адразу відаць, якое спражэньне: *ідзеш, сядзіш, арэш, маўчыш* і т. д. Тут ясна, што пісаць.

Але калі націск не прыпадае на канчак, то трэба глядзець, што стаіць у канчатку *неазначальнай* формы. Калі стаіць **і** або **ы**, то гэта дзеясловы 2-га спражэньня*), і ўсюды трэба пісаць **і** або **ы**, а ў 3-яй асобе множнага ліку—**я** або **а**: *маліць—моліш, моліць, молім, моліце, моляць; варыць — варыш, варыць, варым, варыце, вараць.* У праціўным разе гэта дзеяслоў 1-га спражэньня, і ўсюды трэба пісаць **е** (пасьля зацьвярдзеўшага — **а**), а ў 3-яй асобе множнага ліку **юць** або **уць**: *ведаць—ведаеш, ведае, ведаем, ведаеце, ведаюць; казаць — кажаш, кажа, кажам, кажаце, кажуць* і т. д.

2) Дзеяслоўныя прыметы і прыслоўі выводзяцца ад 3-яе асобы множнага ліку, дзеля чаго ў 1-м спражэньні канчаюцца на **учы, ючы**, а ў другім—на **ачы, ячы**: яны *кажуць, мыюць — кажучы, мыючы;* яны *гавораць, стаяць—гаворачы, стоячы.*

---

*) У дзеясловах — кры — ць, мы — ць, вы — ць, шы—ць ры — ць **ы** адносіцца да караню. Гэта дзеясловы I-га спражэньня: *крыеш, крые, крыем, крыеце, крыюць; мыеш, мые, мыем, мыеце, мыюць* і так далей.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 33. Галоднаму асьцюкі ня колюцца. Гаворацъ, гамоняць, а ня ведаюць, дзе звоняць. I кормяць, і пояць, і вочы колюць. Глухі не дачуе, дык прыложыць. Вымету разком — вывезу вазком. Далей паложыш — бліжай возьмеш. Прочкі ходзяць без сарочкі. Калі не нажнём, то й не назьбіраем. Не ўрадзіў мак — перабуцзем і так. Калі не намалоцім, то й не накалоцім. Тады пабачым, як заплачам. Гаворыце, гамоніце, а ня ведаеццe, дзе звоняць. Што пасееце, то й сажняце. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка ў дварэ плача. Маеш статак, мусіш мець і ўпадак. Многа ложыш, да мала можаш. Ня там траціш, дзе купляеш, а там, дзе прадаеш. Праворны ўсюды пасьпее. Нуда бядзе не паможа. Каяньне позна ходзіць. Гоенае раны ня трэба дражніць. На чужы лоб шыбаючы, трэба й свой падставіць. Ой пайду я гукаючы, свае долі шукаючы, Каля вады ходзячы абмочышся. Пасеяўшы на ўсходу, не чакай харошага плоду. Ходзіць ціхенька, а думае ліхенька. Што там дзеецца — і бяжыць і грэецца? Браць — берацé, а не аддаяцé.

Правіла 33. 1) **Дзеясловы з зваротным займем СЯ.**

Некаторыя дзеясловы зрастаюцца з зваротным займем **ся**: *мыюся, смяюся*; *мыешся, чэшашся* і так далей. Пры справжэньні займя дакладаецца да дзеяслова: *чашуся, чэшашся*; *мыемся мыецеся* і т. д. Толькі ў 3-яй асобе адзіночн. і множн. ліку і ў неазнач. форме канчатак **цься** зьліваецца ў **цца** (ён *мыецца*, яны *мыюцца*, *мыцца*, замест —ён *мыецься*, яны *мыюцься мыцься*).

Але калі перад **ца** стаіць зычны, то пішацца адно **ц** (*здасца, ад'есца*).

2) Формы загаднага ладу.

а) Калі дзеяслоў *загаднага* ладу ў 2-й асобе адзіночн. ліку мае на канцы ь (*будзь*, *кінь*, *пасунься*), то ь застаецца і ў 1-ай і 2-ой асобе множнага ліку (*будзьма*, *кіньма*, *пасуньмася*; *будзьце*, *кіньце*, *пасуньцеся*). У праціўным разе ь ніколі ня пішацца (*рэжце*, *не саромся*).

Калі дзеяслоў *загаднага* ладу ў 2-ой асобе адзіночнага ліку канчаецца на і ці ы, то ў 1-ай ці 2-ой асобе множнага ліку і зьмяняецца на е, а ы — на э (*ідзі — ідзем*, *ідзеце*; *бяры — бярэм*, *бярэце*; *нясі — нясем*, *нясеце*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 34. Ня ўсё тое збываецца, на што чалавек спадзяваецца. За мухай не наганяешся з абухам. Калі вядзецца, то й на шчэпку прадзецца, Ня хочацца, дык і няможацца. Калі топішся, то й за брытву хопішся. Язык Кіева дапытаецца. З кім пазнаешся, такім сам станешься. Не баішся ківа, пабаішся кія. Ня траціце марна часу! Ня верце, а прымерце. Падступецеся бліжэй, пакланецеся ніжэй. Хто ня ўмее, той заўсёды мыляецца. Проці вады ня сплывешся. Пытаючыся, дапытаешся. Не кажэце, шэры гусі, што я тут гарую, а скажэце, шэры гусі, што я тут паную. Пазычаны хлеб еж ды аглядайся' Кіньце стрэльбу й вуду, і я ў вас буду. Санлівага не дабудзішся, а лянівага не дашлецца. Ехаўшы бачком, ні з кім не зачэпішся. Век жывеш, век вучышся. Што ў лесе родзіцца — у двары згодзіцца. Адважна, брацьце, наперад ідзеце цьвёрдай і правай ступою, кожнаму ў вочы сьмела глядзеце, праўду нясеце з сабою!

---

§ 21. Правапіс прыслоўяў.

Правіла 34. Большасьць прыслоўяў — гэта акасьцянелыя формы зьменных часьцін мовы. Яны служаць у сказе акалічнасьцямі і звычайна пішуцца зьлітна з рознымі дапаможнымі словамі, напр.: *зранку, змалку, зьнячэўку, знадворку, здалёк, потроху, патрошкі, памалу, паціху, пабеларуску, палатыні, пазаўчора, пазалетась, удаўжкі, ушыркі, паасобку, неўзабаве, спадыспаду, надарэмна, наўцекі, аможа, нікуды, некалісь, няма, зраньня, аберуч, ніколі, некалі, нідзе* і г. далей.

Але часам трудна адрозьніць прыслоўя (акалічнасьці) ад дапаўненьня калі яно стаіць з прыймем, дык мы ня пэўны, *як* іх пісаць—зьлітна ці асобна.

Гэта бывае ў тых разох, калі слова можа быць і дапаўненьнем, і акалічнаьсцю, напр.: перапалохацца *на сьмерць* — убраньне *на сьмерць*, вучыць *на памяць*— браць сабе *на памяць*, *на што* дарма траціцца — *на што* паставіць лямпу, прыехаць *дадому*, вярнуцца *да хаты*, гаварыць *да рэчы* і так далей.

Дзеля таго, што ў мове йснуюць падобныя нявыразныя звароты, дык у правапісе прыслоўяў трэба кіравацца наступнымі увагамі:

1) Прыслоўі, вытвараныя з іменьняў, іменьняў лічэбных, займеньняў і прыметаў з прыйменьнямі, можна пісаць і зьлітна, і асобна, напр.: *збоку — з боку, насустрэчу—на сустрэчу, уніз—у ніз, уверх—у верх, зьнізу—з нізу, увосень—у восень, увесну—у весну, утрох—у трох, ушасьцёх—у шасьцёх, панашаму—па нашаму, спачатку—з пачатку, наадварот—на адварот* і так далей.

2) Зьлітна з прыйменьнямі пішуцца тыя словы, што без прыймя ня ўжываюцца або ўжываюцца вельмі рэдка, напр.: *здалёк, панямецку, памаленьку, насустрэч, бясконца, павоўчы, наўцекі, навыперадкі, удаўжкі, ушыркі, напавер, наўздагон, улетку, узімку, напярод, навотлеў, паасобку, напрыклад* і шмат іншых.

3) Прыслоўі з прыйменьнямі заўсёды пішуцца зьлітна, бо прыслоўе, як нязьменнае слова, ня можа мець пры сабе асобнага прыймя, напр.: *пазаўчора, пазаўтра, пазалетась, назаўсёды, напотым, надарэмна, зьнячэўку, нанава, завідна* і іншыя, таксама: *неўзабаве, аможа, таксама*, калі „таксама“ не выражае параўнаньня.

4) Трэба заўважыць правапіс прыслоўных зваротаў з націскам на прыймі: *поначы, подню, нанач, сосну, сосьмеху, насьмехі* (падняць на-сьмехі), *вобземлю, падчас замуж, зараз* (за раз забраць), *потым, раз-по-раз* *) *перш-на-перш, гады-ў-рады, калі-ні-калі, як-ні-як, дзе-ні-дзе, ледзьвя-ні-ледзьвя, ледзь-ледзь, чуць-чуць, больш-меньш, абы-дзе, абы-як.*

5) Правапіс канцавых гукаў у прыслоўях найчасьцей залежыць ад таго, як гэтыя прыслоўі вытвараны, г. зн., якую форму ад якой часьціны мовы яны становяць. Такім парадкам:

а) я ў канцы знаходзім у такіх прыслоўях: *наўмысьля, адумысьля, загадзя,* як *хаця, пасьля*, а таксама ў прыслоўях: *сёньня* (сёдня, сягодня), *зраньня* і інш., бо гэта формы роднага склону йменьняў, як *сёлета.*

б) Прыслоўі з неазначальнай часткай „ці“: *дзесьці, калісьці, некалісьці.*

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 34-а. Сонца *зранку* жарам пыша; ветрык лісьце чуць калыша, вее чуць паўз верх зямлі (Я. Кол). Што *ўвесну* ножкаю коп, то *ўзімку* ручкаю хоп. Гэта зроблена *наўмысьля.* Ішлі мы *памаленьку, вобмацкам*, каб *папацёмку* (*попацемку*) на што не наткнуцца. *Абы-як* прыйшло — лёгка й з рук сыйшло. *Увесну* (*у весну*) кораб вады, да коўш гразі, а *ў восень* коўш вады, да кораб гразі. Дзе недагляд, там *заўсёды* наклад. Грозен рак, да *з заду*

*) Усё гэта прыслоўі-акалічнасьці, бо ў беларускай мове дапаўненьне ніколі ня мае націску на прыйменьнях.

вочы. Папаў, як у нерат: *ні ў зад, ні ў перад.* Ні *адтуль,* ні *адсюль.* Не сядзі бокам: тут табе *не нарокам.* Ветрык *ледзь-ледзь* набяжыць. Пусты *улетку* нашы сёлы. *У восень* уся прырода пачынае заміраць. Падарожныя ад утомы *ледзь* перастаўлялі ногі. *Усьлед* (*у сьлед*) думкам неспакойна вецер падпявае. Усе пералётныя птушкі пакідаюць нас *назіму* ды ляцяць у вырай; застаюцца зімаваць толькі галкі, вароны, вераб'і, сарокі, цецярукі ды яшче некаторыя птушкі. Страхі найчасьцей здараюцца *ў ночы* (*уночы*). *У ночы* чалавек кепска бачыць, і тады баязьлівы чалавек самую пустую рэч прыймае за няма ведама што. Баба перапалохалася *на сьмерць* ды няпрытомна кінулася бегчы. *У канцы* зайшла гутарка пра розныя здарэньні. *Дзе-ні-дзе* садок зялёны. Часам я *ў ночы* (*уночы*) сны дзіўныя бачу. Жаданы час *нарэшце* настаў. Заўтра рана, яшчэ *досьвіту,* пойдуць яны ў дарогу. *Навет* (*нават*) свойскія качкі й гусі пачуваюць час выраю. І ўспомнілася мне казка, каторую *даўно-даўно* у часы шчасьлівага дзяцінства расказвала мне нябожчыца баба. А вясна *тым часам* рабіла сваё дзела. *Перш-на-перш,* мы суседзі. Сонца *ў дзень* распускае там косы свае, ночкай зоры глядзяць залатыя. Хоць раз да *наўскач.* Усяго *пашротку. Да дому* было тры вярсты. Мы прышлі *да дому* (*дадому*— дамоў) раніцай. *Сьпераду (з пераду)* грэе, а *ззаду* (*з заду*) вецер вее. Свой свайму *паняволі* брат. *Па няволі* ня плачуць. На яду мастак, а на работу *сяк-так. Затым* (*за тым*) сьляпы плача, што сьцежкі ня бача. *За тым* домам расьце дуб. *Здалёка* бачыць тваё вока. У яго і ўзімку лёду не дастанеш. *У ніз* (*уніз*) пайшоў. Ня войтава дачка, а *да рэчы* (*дарэчы*) гаворыць. *Упоперак* стала. *Калісьці* было, да быльлём

зарасло. *Ні калі* то было, *ні калі* то будзе. *Наўрад*, каб хлеба стала да каляд. *Пакуль* на гумне цэп, *патуль* на стале хлеб. Ой, відаць, на навальніцу *зранку* прыпякае! Сваю будову мурашкі пачынаюць *з нізу*. Хто з вас ня бачыў круглых кучак, падобных да горкі зямлі, насыпанай *наўмысьля?* Гэта — мурашнік. Мурашкі працуюць у дзень *бесьперастанку*.

§. 22. Правапіс злучнікаў і дапаможных частак.

Правіла 35. 1) Злучнікі пішуцца зьлітна, напр.: *абы, або, ажно, ато, навет—нават, аднож, нібыта, нібы, альбо, каб, быццам, нашто, затым, затое, штоб, прынімсі, чымсі (чымся), прынамся.*

Складаныя злучнікі трэба адрозьніваць ад займеньняў з прыймем або дапаможнаю часткаю, бо займеньні пішуцца асобна, напр.: у сказах — *Затым* казак гладак, што пад'еў ды на-бак", „Кося, кося, *штоб* толькі злавіць удалося"—словы „затым", „штоб"—злучнікі і напісаны зьлітна. Але калі скажам: За *тым* домам быў вялікі сад", „*Што-б* ты даў за гэта?", то тут „за тым", „што-б" будуць займеньні — першы з прыймем „за", а другі з дапаможнаю часткаю „б" (бы), дзеля гэтага яны напісаны асобна, толькі „што-б" — з злучком, бо:

Для злучэньня дапаможных частак **бы, б, жа, ж** з папярэднім словам ужываецца **злучок**: добра было-бы, каму-б гэта даць, а мой-жа ты братка! Ды куды-ж ты, дуб зялёны, пахіляешся?

Калі-ж бы, **б** і **жа, ж** сходзяцца разам, то яны паміж сабою злучком ня злучаюцца: *калі-ж бы мне пайсьці, вось быў-бы ж ты рады* і г. д.

Для злучэньня складаных прыйменьняў **з-за, з-пад**— *з-за стала, з-пад лому* і г. д.

2) У падвойных прозьвішчах: Дунін-Марцінкевіч, Сьвятаполк-Мірскі, Дуж-Душэўскі, Рак-Міхайлоўскі.

3) Для злучэньня двух слоў, якія азначаюць тое самае паняцьце: узьвей-вецер, вецер-дуронік, шура-бура, шчыр-бор, хлеб-соль, рута-мята, хлопцы-малойцы, пацяклі-паплылі.

4) У складаных прыметах: сьнежна-белы, цёмна-сіні.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 34-б. *Сьпісаць і заўважыць правапіс набраных курсівам слоў.*

Ці-то птушка тая кінула зярнё, *ці-то* занялося бураю яно? Сам ня ведаю, чым мілы, чым вы сэрцу любы, выхаванцы веку, сілы, маладыя дубы! *Чымся* мілым, *чымся* родным ад вас павявае, *аж* мне сэрца ў сьпеў лагодны ціха ахінае (*Я. Кол.*). *Які-б то* быў крук, *каб* выпусьціў з рук. *Чымсі* з благім квасам, *дык* лепей з вадою, *абы* не з бядою. Хоць з вадою, *абы* не з бядою. *За што* купіў, *за тое* й прадаў. І паху яго *штоб* ня было тут. *Каб-жа* то была праўда! *Каб* воля, *знашоў-бы* сабе поле. *Калі-ж бы* я што калі каму якое, а то я ніколі нікому нічога, — дык за што-ж мне тое? Каму за шутку прымаюць, а другому *за тое-ж* шкуру зьдзіраюць. *Касіць-бы* касіў, *калі-б* хто косу насіў. *Нібыта* была жывая вада. *Што-б* было з нашаю чайкай *калі-б* мы ехалі ў ёй подчас буры на моры? *Засьцілай-жа* тонкімі абрусамі цясовыя сталы, *засьцілай-жа*! *Адтаго* мы пагалелі, што соладка пілі й елі. *Ад таго* месца да места пяць вёрст. А *датаго*, ён яшчэ ня ў сталых гадох. *Тады-то* й было, як па вадзе плыло. Ці *ўсё-то* спажыць, што ў чужой клеці ляжыць! *Нашто* козамі сена травіць? *Нашто* ў клецьісьці па муку, калі торба вісіць на круку? У ёй і крупы драныя, і кускі ламаныя. Дай свае табакі, *ато* ад чужое нос баліць (прыказка).

§ 23. Правапіс складаных слоў.

Правіла 36. 1) У складаных словах злучальныя гукі **о—е** выступаюць выразна толькі пад націскам, напр.: *куродым, сыровадка*; не пад націскам знаходзім **а—я**, напр.: *сенакос, пустацьвет, ліхалецьце, вямлятрус* *) і г. далей.

2) Калі ў складаным слове націск прыпадае на другую частку слова, дык першая частка яго амаль-што заўсёды падлягае аканьню, — напр.: канавод, канавал, кажамяка, дабрадзей, чартапалох, галавасек, дравасек, чарваточына, чарнарабочы, навабранец, даўгавязы, касавокі, раўнаплечны, мнагакутны, вялікодны, гарбаносы, раўнапраўны, Ваявода і інш.

3) Не падлягаюць аканьню (яканьню) словы: Беларусь, беларускі, белабрысы, сьветлавокі, ветрагон, а такжа: мовазнаўства, прыродазнаўства, словавытварэньне і г. д. Наагул кажучы не паддаюцца аканьню відаць такія словы, якія ўвайшлі ў беларускую мову ня так даўно і дзеля гэтага на іх падае (адчуваецца) як быццам два націскі: мо́ва-знâўства, прыро́да-знâўства і г. д.

Словы, зложаныя з „поў“: *поўгода, поўчварта, поўпята, поўшасты* вярсты, *поўвасьма, поўсема, поўпудовік*, зажурыўся малойча ў *поўдарожкі едучы*; за маладога *поўзалатога*, але гэтыя словы можна пісаць з „а“, як — *палукашак, палудзень, полудзень, палудњавасьць*, дзе першая часьць мае форму „палу“, бо й „поў“ асобна рэдка ўжываецца.

4) Калі націск прыходзіцца на першую часьць складанага слова або на злучальны гук, то другая часьць падлягае аканьню (е застаецца, як заўсёды пасьля націску ў васнове), напр.: *поўнач, поўгада, поўдзень, дабранач, дабрыдзень, ягомасьць, імасьць, палукашак, пакацігара, сыро-вадка*, як „непагадзь“ (непагада).

---

*) „Зямляроб“ — слова не беларускае; гэта няўдалы украінскі пераклад расійскага слова „земледелец“; пабеларуску трэба казаць *рольнік* ад слова „ральля“ а таксама *рольніцтва* а не „зямляробства“ (расійск. „земледелс“).

§ 24. Перанос слова.

Правіла 37. Калі слова на пісьме не зьмяшчаецца ў адным радку, то часьць яго пераносіцца ў другі радок. У васнове правільнага пераносу слова з радку ў радок ляжыць правільны падзел слова на склады, г. значыць, слова дзеліцца на склады ды пераносяцца толькі цэлыя склады (*са-рока*, *саро-ка*, *вера-цяно*, *верацяно*, *вераця-но*). Адгэтуль відаць, што аднаскладовыя словы для пераносу ня дзеляцца: *дом*, *дзень*, *сьнег*, *стол*.

Пры гэтым трэба трымацца наступных правіл:

1) адна літара не пакідаецца і не пераносіцца. Напрыкад, нельга перанесьці так: *у-міраць*, *ста-ю*, *я-ма!*

2) з дзьвюх аднакіх зычных адна пакідаецца, а другая пераносіцца: *кон-на*, *закон-ны*, *дванац-цаць*, *збож-жа*, *суч-чо:*

Калі паміж дзьвюма зычнымі стаіць **ь**, то часьць слова з **ь** пакідаецца, а другая пераносіцца: *пісь-мо*, *паль-цы*, *жыць-цё*, *галь-лё*, *насень-не*. Так сама робіцца, калі ў сярэдзіне слова ёсьць **й** ці **ў**: *хвой-ка*, *зай-чык*, *лаў-ка*, *галоў-ка;*

4) злучэньне зычных разьбіваецца: *крас-ка*, *каз-ка*, *салод-кі*, *цёп-лы*, *леп-шы*, *друж-ба*, *абяр-нуць;* але **дз** і **дж** ніколі не разьбіваюцца, бо яны азначаюць адзін гук: *гарадз-кі*, *дож-джык*;

5) калі прыстаўка творыць склад, то яна аддзяляецца пры пераносе ад кораню: *на-ступны*, *на-ткнуцца*, *па-стаяць*, *пры-ступіцца*, *раз-бор*, але ня можна перанесьці так: *аб-ярнуць*, бо тут няправільны падзел на склады; трэба—*абяр-нуць*,

6) пры пераносе слова ставіцца, *знак пераносу* (-).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 35. *Сьпісаць і падзяліць рыскамі (знакамі пераносу) словы так, каб паказаць, як іх можна перанесьці.*

Зямля, сонны, хворагт, мятла, лямпа, трынаццаты, пятніца, пяправўда, багацьце, каменны, сьмецьце,

сусед, акуркі, крыльле, капелька, абвестка, салаўінае гняздо, нельга, дошка, сястра, разьвязаць, увосень, капуста, ласкавы, пастух. Дожджык, дожджык, перастань! Апусьцела поле. Чырвоны дзедзя па жэрдцы едзе (запаленая лучына). Роўнае поле. Знайка бяжыць, а нязнайка ляжыць.

§ 25. Правапіс чужаземных слоў.

Правіла 38. *Словы чужаземныя*, узятыя з чужое мовы даўно і вядомыя шырокім народным масам, як свае родныя, падлягаюць нашаму правапісу і пішуцца так, як гэта чуваць у штадзенным ужытку: *літара, дарэктар, адукацыя, аканом або аконам, арганісты, паляруш, калідор, леварвэр, камісія, камітэт, сакратар, самінарысты* і г. д.

2) *Словы чужаземныя*, што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дайшлі або дайшлі нядаўна, пішуцца так, як у тэй мове, адкуль яны запазычаны: *тэлеграф, тэлеграма, монолёг, тэатр, політычная экономія, дынастыя, партыя, інспектар, рэдактар**), *дыктаваць, дыктант, дыктоўка* і г. д.

3) Заместа падвойных зычных пішуцца простыя: *каса, маса, сума, тэлеграма, комунізм, Фінляндыя, Голяндыя*, а ня касса, масса, сумма, тэлеграмма, коммунізм, Фінляндыя, Гольляндыя і т. д. (Вынятак гл. п. 10).

4) Чужаземнае **L** передаецца мягкім **ль**, а ня цьвёрдым **л**: *монолёг, філёзофія, філёлёг, Лёндон*, як — лямпа, пляц, кляса, плястыр і т. д. (гл. п. 11).

5) Трэба заўважыць правапіс у такіх словах, як *нацыя, рацыя, рэдакцыя, Францыя, коопэрацыя*; *нацыянальны, рацыянальны, соцыяльны, рэдакцыйны, коопэрацыйны* і *коопэратыўны, партыя — партыйны, Курляндыя, Фінляндыя, Голяндыя* і т. д.

---

*) гл. п. 8.

6) Іменьні людзей пішуцца так, як гавораць у народзе: *Язэп, Якуб, Апанас, Лукаш, Тамаш, Грыгор, Мікола, Грышка, Тодар і Хвёдар, Кастусь і Канстантын, Юрка, Антось, Ігнась, Міхась, Міхал і Міхайла, Янка, Сьцёпка, Паўлюк; Ганна, Марыля і Марыся, Наста, Юста і Юстына, Зося, Алеся, Кася, Катарына і Кацярына, Аміля, Магда і Магдалена* і т. д.

7) Такія іменьні, як *арганісты, алтарысты, капіталісты, тэлеграфісты* і іншыя, што маюць устаўку **іст**, падобны формаю да прыметаў і зьмяняюцца ў родах і ліках. Напрыклад: *тэлеграфісты* (муж. р. адзіночн. ліку), *тэлеграфістыя, тэлеграфістых, тэлеграфістым, тэлеграфістымі* пры *тэлеграфістых* (множн. лік), як *добрыя, добрых, добрым* і т. д.

8) У некаторых словах ужо канчальна прынята частковае аканьне, напрыклад: *літаратура*, не *літэратура* (пад уплывам слова *літара*), *рэдактар, дырэктар, інспэктар*, а не *рэдактор, дырэктор, інспэктор* — под уплывам беларускіх *знахар*, пісар і падобн.

9) Некаторыя словы, нядаўна перанятыя ў народзе, так хутка і глыбока усвоіліся ў народнай мове, што і ў літаратурнай прынята іх пісаць з поўным аканьнем, напрыклад: *аратар* (оратар); *камісія, камітэт, камісар, вакзал, аказія.*

10) У некаторых словах застаецца падваеньне: Ганна, манна, ванна, мадонна, Будда, Мэкка...

11) Чужаземнае цьвёрдае **л** перадаецца цьвёрда: капітал, ідэал, інтэграл, адмірал, артыкул, матар'ял, пратакол, формула, канікулы, бібула, трыбунал, алтар і інш.

12) У чужаземных словах (у васнове) не дапускаецца *цеканьне* і *дзеканьне*, а дзеля таго: *дыплёмат, тыран, дынаміт, тып, тэатр, аптэка, тэлеграма, дэпо, студэнт* і г. д., а не — *дзінаміт, ціп, студзент* і г. д.

13) Не зьмягчаюцца звычайна й зычныя **з. с.** і **ц.**: *асыстэнт, магазын, пазыцыя, коопэрацыя* і г. д., але *фантазія, поэзія, аказія, Азія, Сібір* і інш.

14) Апрача слоў здаўных-даўна абеларушчаных— Пiлiп, Язэп, хунт, кахля, хваля, Хама, Хведар... — чужаземны гук ф перадаецца праз ф: форма, фронт, манiфэст, фамiлiя, фабрыка, Францыя i г. д.

Увага. Перадача чужаземных слоў блiзка ўва ўсiх славянскiх мовах выклiкала i выклiкае большыя цi меншыя труднасьцi.

Асаблiвую труднасьць для беларускай мовы вытварае аканьне. Трэба думаць, што заўсёды будзе тэндэнцыя (нахiл) i, проста, жыцьцёвая патрэба праводзiць аканьне i ў чужаземныя словы. Але правясьцi поўнае аканьне а, я на месцы о, э, е — трудна будзе дзеля дзьвёх прычын. Першае, што такое аканьне залiшне адрывала-б слова ад яго радаводу, напрыклад: тэляграма, гяаграфiя, балятрыстыка(!)... Другое i важнейшае, што гэта ня зусiм згодна i з народнай фонэтыкай, дзе маем звычайна на месцы ненацiскных э, е гукi ы, i або дужа зблiжаныя да iх: арышт, канцылярыя, тылiграма, тыятр (цiятр). Лiтары э i е азначаюць гукi не залiшне далёкiя ад такога жывога выгавару, каб нельга было iх пакiнуць. Праўда, яны нарушаюць правiла аб аканьнi, але затое... вучаць крыху чужаземных слоў, ужываных усiмi народамi сьвету.

Магчыма, што правядзецца аканьне адносна да о: прафэсар, маналёг (заместа профэсар, монолёг) i г. д. Але i тутака прыдзецца, вiдаць, прынамсi ў некаторых разох затрымаць о ненацiскное, напрыклад: антолёгiя (выбар вершаў— „красак“) i онтолёгiя („наука аб быцьцi“). Тутака вельмi характэрны прыклад такiх беларускiх слоў, як мовазнаўства, прыродазнаўства i падобныя (о не пад нацiскам!).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 36. *Сьпiсаць i чужаземныя словы падчыркнуць.*

Беларускае Коопэрацыйна-Выдавецкае Таварыства. У Заходняй Беларусi ляжыць цэнтр Эўропы. Пачатковы курс палiтычнае эканомii. Лёндон — сталiца Англii. Нацыянальнае пытаньне. Студэнты Беларускага Пэдагогiчнага Iнстытуту разьехалiся на летнiя вакацыi. Мiлiтарызм i iмпэрыялiзм. Тэлеграфная

станцыя. Навуковы соцыялізм. Да вялікай Расійскай рэволюцыі на Беларусі была партыя Беларускае Соцыялістычнае Грамады. Курляндыя і Ліфляндыя — сумежныя паміж сабою. Клясавая барацьба. У Фінляндыі ёсьць прыгожы вадаспад Іматра. Сумаю называецца агульны лік пры складаньні. Прамыслова-капіталістычны грамадзянскі лад. Рэволюцыя і эволюцыя. Беларускі Дзяржаўны Унівэрсытэт.

II.

§ 26. Кароткі паўторны пытальнік.

1) *Пытаньні да тэксту.*

1) Якія бываюць падвойныя зычныя ў канцы іменьняў — мягкія? цьвёрдыя? Дайце прыклады на падвойныя зычныя — мягкія? цьвёрдыя? На месцы якога стараславянскага гукавога злучэньня зьявілася беларуская падвойнасьць зычных? Якія ёсьць мягкія падвойныя зычныя ў дзеяслоаух? (*зьзяць, льлецца*). Ці могуць быць падвойнымі ў канцы слоў **б, п, м, р?** Як пішуцца такія словы, як *баб'ё, куп'ё, ламʼё, надвор'е?* Як пішуцца такія словы, як *здароўе, салаўі, ую, уеш?*

2) У якіх прыметах бывае падвойнае **нн**? У якіх дзеясловах зьяўляеецца падвойнае **цц**? Калі ў такіх дзеясловах бывае адно **ц** (ца)? У якіх лічэбных іменьнях пішацца падвойнае **цц?** У якіх разох яшчэ зьяўляюцца падвойныя зычныя? Дайце прыклады.

3) Як вымаўляюцца злучэньні **тц, чц**? А як яны пішуцца? Як вымаўляецца злучэньне **дс?** Як гэтае злучэньне пішацца? Як вымаўляецца і пішацца злучэньне **тс?**

Як вымаўляюцца і пішуцца злучэньні **жс, зс?** Якія гукі зьнікаюць у злучэньнях **стн** і **здн?** Якія гукі вытвараюцца на месцы злучэньні **дц** і **цься?**

4) ад якіх часьцін мовы прыйменьні пішуцца асобна, і ў якіх разох?

Як пішуцца прыйменьні з дзеясловамі і прыслоўямі? Як пішуцца складаныя прыйменьні?

Калі прыймя канчаецца на цьвёрды зычны гук ды зьліваецца з словам, што пачынаецца гукам **і**, то які вытвараецца гук? Што робіцца ў такім разе з гукам **і**, калі прыймя канчаецца на галосны гук? Як злучаюцца прыймэньні з словам у іншых выпадках?

Што вы ведаеце а правапісе прыйменьняў што канчаюцца на **д** (*ад, над, перад, прад*)? Што трэба ведаць а правапісе такіх прыменьняў, што канчаюцца на **з?**

5) Калі не пішацца зьлітна, а калі асобна? Якія дзеясловы пішуцца зьлітна з прыслоўем **не**? Калі пішацца **не**, а калі пішацца **ні**?

6) Які маюць канчатак іменьні жаночага і ніякага роду адзіночн. ліку ў назоўным склоне пры мягкім складзе, калі націск ня прыходзіцца на канчатак? Якія іменьні ніякага роду складаюць вынятак з гэтага правіла? Які маюць канчатак такія іменьні ніякага роду ў родным склоне?

Якія іменьні ў родным склоне маюць канчатак **а** (**я**) — **у** (**ю**)? Калі у такіх разох пішацца **а** (**я**), а калі — **у**(**ю**). Якія іменьні становяць выняток з гэтага правіла?

Якія мае канчаткі месны склон адзіночн. ліку ўсіх радоў? Калі пішацца **і**, **е**, **ы**, **у**? Якія канчаткі давальнага й меснага склонаў іменьняў жаночага роду адзіночн. ліку?

У якіх іменьнях і ў якіх склонах гартанная аснова зьмягчаецца? Як гэтае зьмягчэньне адбываецца? Ці можа ў такіх разох гартанная аснова зьмягчацца ў мужчынскім родзе? у ніякім родзе?

Які канчатак іменьняў становіць вынятак з-пад аканьня? (*Канчатак творн. склону адзіночн. ліку* **ем**, *калі націск ня прыходзіцца на канчатак*).

7) Які маюць канчатак прыметы адзін. ліку ў назоўным склоне мужч. роду? жаноч. роду? ніякага роду? Які канчатак у прыметаў множнага ліку ў назоўным склоне?

Які канчатак прымет муж. роду адзіночн. ліку ў творным і месным склоне? Якія канчаткі прымет жаноч. роду адзіночн. ліку ў родным, вінавальн. склоне?

Які канчатак памяншальных і ласкальных прымет пасьля мягкага зычнага? пасьля зацьвярдзеўшага?

8) Як пішуцца складаныя лічэбныя іменьні? Якое слова становіць вынятак з гэтага правіла? Якія лічэбныя іменьні маюць падвойнае **цц**? Якія склонавыя канчаткі ў лічэбных іменьнях парадкавых? (*Тыя самыя, што ў прыметах*).

9) Як пішуцца склонавыя канчаткі займеньняў? (*Яны пішуцца па правапісу склонавых канчаткаў прымет*). У якіх займеньнях пішацца **не**, а ў якіх **ні**? Калі прыстаўкі **не**, **ні** пішуцца асобна ад займеньняў?

10) Якія галосныя ў канчатку дзеясловаў 1-га і 2-га спражэньня? Якая літара пішацца ў канчатку дзеяслова 1-га спражэньня пасьля зацьвярдзеўшага зычнага на месцы э, калі націск ня прыходзіцца на канчвтак?

Які маюць канчатак дзеясловы 1-га спражэньня цяпер. ч. 2-й асобы множн. ліку, калі дзеяслоў з націскам на канчатку? Бяз націску на канчатку? Які маюць канчатак дзеясловы 2-га спражэньня ў такой форме?

Якія канчаткі ў дзеяслоўных прыметах і прыслоўях?

Як пішуцца дзеясловы з зваротным займем **ся**? У якіх формах дзеяслова вытвараецца злучэньне **цца**? **ца**?

Калі ў дзеясловах загаднага ладу пішацца ў канчатку **ь**? Яяія бываюць канчаткі ў дзеясловах загадн. ладу множн. ліку 1-ай і 2-ой асобы? Як вытвараюцца гэтыя канчаткі?

2) Пытаньні агульнага граматычнага зьместу.

1) На якія дзьве групы можна падзяліць усе словы нашае мовы?

2) Што называецца *зьменнымі* словамі, або *зьменнымі* часьцінамі мовы?

3) Якая часьць слова называецца яго *канчаткам?*

4) Што такое *аснова* слова?

5) Якая часьць слова называецца *коранем?* Што называецца *прыстаўкай? устаўкай?* З якіх часьцін можа складацца слова?

6) На якія дзьве групы можна падзяліць усе зьменныя часьціны мовы?

7) Што называецца *скланеньнем? склонам?* Колькі ўсіх склонаў у беларускай мове? Пералічэце іх і назавеце пытаньні кожнага склону?

8) Што называецца *спражэньнем?* Колькі ўсіх спражэньняў? Як пазнаць, да якога спражэньня належыць дзеяслоў? Да якога спражэньня належаць дзеясловы *быць, даць, есьці?*

Колькі часоў у беларускай мове? Якія?

9) Якія часьціны мовы *скланяюцца? спрагаюцца?* Пералічэце *нязьменныя* часьціны мовы?

10) Калі ўжываецца *адзіночы* лік і калі ўжываецца *множны* лік? Калі ўжываецца *парны* лік?

11) Па якіх пытаньнях пазнаецца *род* зьменных часьцін мовы?

12) Што называецца імем (назоўным імем)? На якія пытаньні адказвае імя ў назоўным склоне? Якія *канчаткі* іменьняў у назоўным склоне *множн.* ліку? Якія іменьні называюцца *ўласнымі? агульнымі? зборнымі? агульнага роду?* З якой літары пішуцца іменьні ўласныя?

Што яшчэ можа азначаць імя, апрача *прадметаў?* (Прадметы: *харастео, спрыт, дабрата, адвага;* лік: *сотня, палавіна, тузін, капа;* дзеяньне: *разбой, малацьба, касьба. зьдзек;* стан: *сон, гультайства, цярпеньне*).

Назавеце некалькі іменьняў, што ўжываюцца ў адным толькі *множным* ліку? *адзіночным?*

Якія *канчаткі* маюць іменьні мужчын. роду адзіночн. ліку ў *клічным* склоне? Які канчатак *клічн.* склону *ў множн.* ліку? Ці мае *клічны* склон свае ўласьцівыя канчаткі, калі іменьні ніякага і жаноч. роду? Дайце прыклады, дзе-б *клічны* склон ужываўся ў значэньні *назоўнага?* (Паехаў мой *сынку* на вайну. Гэты *цьвеце* па ўсім сьвеце. Сівы *галубочку* сядзеў на дубочку. У нядзелю параненьку ва ўсе званы звоняць, а *панове-старастове* на работу гоняць).

У якіх разох іменьні множнага ліку маюць *вінавальны* склон *аднолькавы* з родным? У якіх разох вінавальны склон *адзіночн.* і *множч.* ліку падобен да назоўнага?

13) Як скланяюцца словы: *маці, пані?*

14) Калі пішацца ў канцы іменьні **ык,** а калі **ак**?

15) Што называецца *прыметай* (імем прыметным)? Чым розьніцца ад імя? Якія прыметы маюць *ступені прыраўнаваньня?* Якія бываюць ступені прыраўнаваньня? назавеце іх? Як называюцца прыметы, што азначаюць прыналежнасць? Як творыцца *найвышэйшая* ступень?

16) Што называецца *лічэбным імем?* На якія пытаньні можа адказваць лічэбнае імя? Як зьмяняюцца лічэбныя іменьні? Як скланяюцца лічэбныя іменьні *сорак і сто?*

Калі дробавыя лічэбныя іменьні, зложаныя з *поў,* канчаюцца на *а(я),* а калі на — *ы(і)?*

17) Якая часьціна мовы называецца *займем?* Якія часьціны мовы можа замяняць займя? Як дзеляцца займеньні Якое займя ня мае назоўнага склону?

18) Што называецца *дзеяеловам*? Назавеце *асабовыя займеньні* адзіночнага і множнага ліку?

Якая форма дзеяслова называецца *абвяшчалным ладам? загадным? умоўным?* На якое пытаньне адказвае *неазначальная* форма дзеяслова? Чаму гэтая форма называецца *неазначальнай?*

Якія яшчэ часы здараюцца ў беларускай мове, апрача цяперашняга, прошлага і будучага?

Што называецца *трываньнем*, і колькі бывае трываньняў? Які будучы час у закончанага трываньня?

Што называецца станам? Якое дзеяньне азначае *дзейны* стан? Як творыцца *залежны* стан? Якія дзеяньні азначае *сярэдні стан?* Якія дзеясловы ня маюць стану?

Якія часьціны мовы выводзяцда ад дзеяслова? Як творыцца *дезяслоўнае імя?* Ад якога *стану* выводзяцца, *дзеяслоўныя прыметы?* Якога часу бываюць дзеяслоўныя прыметы? (Найчасьцей—прошлага часу з устаўкамі **н**, **т**: *зроблены, забіты*). Ад якога стану выводзяцца *дзеяслоўныя прыслоўі?* Колькі мае часоў дзеяслоўнае прыслоўе? Якія *канчаткі* ў дзеяслоўнага прыслоўя *цяперашн.* і *прошлага* часу?

19) Што называецца *прыслоўем?* Чым служыць у сказе прыслоўе? Як дзеляцца прыслоўі паводле свайго значэньня? Якія прыслоўі маюць ступені прыраўнаваньня?

20) Што называецца *прыймем*? Якія бываюць прыйменьні? Якая розьніца паміж прыйменьнямі *для* і *дзеля*? Ці ёсьць розьніца паміж прыйменьнямі *к* і *да*? Ці бывае часьцінаю сказу прыймя? Калі прыймя становіцца *прыстаўкай*? Назавеце некалькі прыйменьняў, якія асобна ня ўжываюцца?

21) Што называецца *злучнікам?* Якія часьціны мовы ўжываюцца ў значэньні злучніка? Назавеце некалькі злучнікаў, выведзеных ад дзеясловаў?

22) Што называецца *клічнікам?* Як пішуцца складаныя клічнікі? Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца клічнікі? Што *выражаюць* сабою клічнікі?

§ 27. Лацініца.

Побач з гражданкаю (кірыліцай), хоць радзей, ужываецца ў беларускай мове лацініца.

Літарам лацініцы адпавядаюць наступныя літары гражданкі:

A a	А а
B b	Б б
C c	Ц ц
Ć ć	Ць ць
Č č	Ч ч
D d	Д д
E e	Е е
F f	Ф ф
G g	Г г
H h	Г г
I i	І і
J j	Й й
K k	К к
L l	Ль ль
Ł ł	Л л
M m	М м
N n	Н н
Ń ń	Нь нь
O o	О о
P p	П п
R r	Р р
S s	С с
Ś ś	Сь сь
Š š	Ш ш
T t	Т т
U u	У у
Ŭ ŭ	Ў ў
V v	В в
Y y	Ы ы
Z z	З з
Ž ž	Ж ж
Ź ź	Зь зь
Ch ch	Х х

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 36-а.

ГЫМН ВЯСЬНЕ.

Прыйшла вясна шумлівая
Руччамі загула;
Шуміць рака бурлівая:
Вясна, вясна прыйшла!

Прыйшла вясна пявучая
К нам птушак прывяла.
Нясецца песьнь жывучая:
Вясна, вясна прыйшла!

Прыйшла вясна цяністая
Лясом лісты дала.
Унікла ўюга мглістая.
Вясна, вясна прыйшла!

Прыйшла вясна цудоўная
І краскі прынясла
Пахучыя, чароўныя...
Вясна, вясна прыйшла!

Я. Журба.

HYMN VIAŚNIE.

Pryjšła viasna šumlivaja
Ruččami zahuła;
Šumić raka burlivaja:
Viasna, viasna pryjšła!

Pryjšła viasna piavučaja
K nam ptušak pryviała.
Niasiecca pieśń žyvučaja:
Viasna, viasna pryjšła!

Pryjšła viasna cianistaja
Lasom listy dała.
Unikła ŭjuha mhlistaja.
Viasna, viasna pryjšła!

Pryjšła viasna cudoŭnaja
I kraski pryniasła
Pachučyja, čaroŭnyja...
viasna, viasna pryjšła!

J. Žurba.

Матар'ял для сьпісваньня й дыктовак.

1. ВУЧЫСЯ!

Вучыся, нябожа: вучэньне паможа
Змагацца з нядоляй, з няволяй;
Што мучыць сягоньня, што думкі трывожыць,
Зьбяжыць і ня прыдзе ніколі.

Жаль згіне, як мара; ня будзеш няздарай,
Нідзе і ні ў чым не заблудзіш;
Ты праўду ў няпраўдзе, як сонца між хмараў,
Спазнаеш, як цёмен ня будзеш.

Такая прынука, як праца й навука,
Ці-ж можа нам сіл не дадаці?
З такімі сябрамі, знай, будзе ня штука
І гора сваё зваяваці.

Крыўдзіцеляў зможаш, сьлед вечны праложыш
І к долі, і к волі, і к славе,
Адно ты прачніся, вучыся, як можаш,
Ці дома, ці на школьнай лаве.

Ўсе людзі значэньне пазналі вучэньня,
Адзін толькі ты ані дбаеш.
Цямней ты, нябожа, як ночка асеньня,
І шчасьце такое ты маеш!

Я. Купала.

2. ПРЫРОДА ГАТУЕЦЦА ДА СНУ.

Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі. Перастала грэць яснае сонейка. Не падымаецца яно высока над зямлёю. Яго косы ня сьвецяць ужо так ясна. Яны ня грэюць і ня песьцяць ужо маткі-зямлі. Затуманілася неба. Няма таго дню, каб сівыя хмары ня плавалі над зямлёю. Пачаліся прымаразкі. Ліст на дрэвах пажоўк і асыпаўся, і згінулі кветкі, што ўбралі поле й луг. Ня шастаюць у траве конікі, ня гудуць каля вульляў пчолкі, не „таўкуць куцьці“ камары й мошкі. Птушкі адны за аднымі зьбіраюцца ў вялікую дарогу. Уся прырода пачынае заміраць.

Ужо й халодная восень прышла. Сонейка рэдка паказваецца з-за хмар; позна ўзыйдзе, нявысока падымаецца ды зноў схаваецца. Хмары ня сходзяць з неба. У паветры ціш. Усе хаваюцца ад холаду й дажджу. Змоўклі вясёлыя птушкі-пяюшкі. Ня відаць харошанькіх матылькоў. Усё пахавалася. Усё пакінула нас разам з сонейкам. Толькі высока над зямлёю чуваць маркотны крык жураўлёў. Борзда ляцяць яны з поўначы на поўдзень і сваім крыкам быццам шлюць нам сваё развітаньне.

3. VOSIEŃ.

Vosień chałodnaja, čornaja, chmuraja
Suniecca cicha, niačutna što dzień;
Chvarby naŭkoła pakłała panuryja,
Sonca chavaje za čornuju cień.
  Zbožža pažataje z nivaŭ pazvožana;
  Hołyja honi samotna lažać;
  Nieba daždlivaju chmaraj abłožana;
  Traŭkaj nia hraje svajoj sienažać.
Kvietki nia śvieciać hałoŭkami jasnymi;
Kuście biaz listu, biaź krasak stajać;
Z hetymi vosieni dniami biaskrasnymi
Ciažkija dumki na serca laciać.
  Volchi, rabiny, asiny z biarozami
  Listam pažoŭkłym tužliwa šumiać:
  „Chutka nadyduć zaviei z marozami,
  vietry z śniahami iznoŭ nalaciać“.
Tolki vysokija chvoi ihlistyja
Viečna-zialony svoj kažuć ubor;
Dniami zimovymi ciomna-imhlistyja
Buduć čarnieć navokał nauzhor.

Zimu pačuŭšy, miadźviedź niepakoicca,
Chodzić pa lesie, šukaje biarłoh;
Chmurny i złosny, pakul supakoicca,
Horš na skacinku, na ludzi naloh.

Husi i kački hurtami źbirajucca:
Chutka na poŭdzień saŭsim palaciać;
Cheŭra za cheŭraj na rečcy źmianiajecca;
Zranku kryčać, na vadzie łapaciać.

A. Harun.

4. ВОСЕНЬ.

Луг даўно скошаны. Дзе ўлетку калыхалася зялёная трава і блішчалі кветкі, там цяпер пуста, адны толькі дзябёлыя стагі стаяць па грудочках, як вежы. Маладзенькая травіца-атава блішчыць на сонцы. Ёй ужо ня вырасьці да старое. Буслы даўно пазьляталі з гнёзд ды ходзяць чародамі па лузе або кружацца высока-высока ў небе, усё роўна як радзяцца перад далёкай дарогай.

Жыта на полі зжата й зьвезена: авёс і ячмень— сабраны, толькі дзе-ні-дзе жаўцее палоска позьняга аўсу ці ячменю, ды пачарнелыя лапінкі грэчкі чакаюць сярпа. Картаплянік на картоплі павяў і апусьціў сухое лісьце, адны цыбуры тырчаць, як палкі. Глуха й нудна стала на полі. Ужо ня чуваць спакойнай гаворкі ціхага ветру з палоскамі збожжа, толькі йржышча гаворыць, што тут красаваліся пасевы. Ужо не трапечуцца ў небе жаваранкі з мілымі песьнямі. Прашла вясёлая цара лета! Усё адцьвіло, адкрасавала.

Ціха й глуха стала ў лесе. Птушкі перасталі сьпяваць. Лісьце на дрэвах пасохла ды патроху асыпаецца на дол.

Сонца ня грэе так цёпла, як бывала ўлетку. Яно ўсё ніжэй і ніжэй ходзіць па небе. Неба часьцей і часьцей засьцілаецца хмарамі. Туманы закрываюць ад вачэй белы сьвет. Дробны дожджык імжыць, як праз сіта. Нудна й няпрытульна выглядае ўсё ў восені!

5. MIACIELICA.

Sivyja chmary niespakojna zabiehali pa niebie, jak vahar pa vadzie. Uźniaŭsia viecier. Husta j praciažna zašumieŭ stary les. A chmary biahuć, ścielucca nižej, hładčej, raŭniej dy ablahajuć usio nieba. Pasypaŭsia śnieh miljonami kamiačkoŭ drobnaha miahkaha puchu. Zakružylisia jany chałodnym pyłam. A viecier krapčeje, uździraje śnieh źnizu ŭ poli, padymaje jaho ŭhoru dy krucić słupami, i biełу vichar śniežnaha pyłu daloka pramčycca pa poli. Śvišča viecier i ŭsio, što ni sustrenie, absypaje chałodnym śnieham. Nieba miašajecca z ziamloju. Usiudy, kudy ni hlań, biel i biel, i nia moža voka akinuć hetu biełuju ścianu. A jak zalivajecca viecier u poli! Švišča jon u płatoch, uździraje strechi na chatach, nalataje na hołyja adzinokija drevy, irvie kožnuju ich halinku, kožny sučok, i dryžyć usim svaim ciełam bednaje dreva

Što za pieśni śpiavaješ ty, viecier? Mnoha nudy j žalu ŭ tvaich niamych pieśniach! Addajucca jany ŭ sercy dzikim razhułam niastrymanaje złości, nudnym stohnam pakutnika-biedaka, horkimi ślazami, niasucieśnym žalem niaščasnaje maci nad mahiłaj svajho dziciaci, cichaju skarhaj doli čałaviečaj! Ab čym-ža ty płačaš, svabodny vietru? Mała prastoru tvaim šyrokim kryllam?!

Borzda nasypajucca hurby — śniehavyja kurhany. Hinie daroha, usio źlivajecca ŭ adnu biełuju pialonku. Strach napadaje na padarožnaha, jakoha zachopić bura ŭ darozie.

6. ЛЕС ЗІМОЮ.

Зімою лес, як сірата: ціхі, нудны, маркотны. Птушкі яго пакінулі. Асталося зусім мала, і тыя толькі дзе-ні-дзе чырыкаюць. Шмат зьвяроў пахавалася на ўсю зіму.

Мядзьведзь у бярлогу залез, барсук у нару закапаўся, вожык пад вываратам пад мох схаваўся. І ляжаць яны там цэлую зіму, нічога ня еўшы, бо і есьці няма чаго. Мядзьведзь не дастае збожжа, барсук ня выкапае жукоў, вожык ня зловіць мышы, бо і мышы зімою рэдка з норак вылазяць.

Лось, козы, дзікія сьвіньні ня бегаюць так шпарка, як вясною: сьнегу многа — цяжка і ў ногі рэжа. Толькі сярдзіты воўк бродзіць па сьнезе, шукае сабе пажывы, ды галодны ліс бегае па маладнякох пры полі, каб злавіць зайца.

Усе дрэвы, на якіх бывае лісьце, стаяць цяпер голыя. Часамі толькі ўбачыш паміж разгатых асін, дубоў ці алешын якую-небудзь дзеравяку з жоўтым лісьцем. Гэта лісьце не пасьпела апасьці ў восень, пакуль дрэва засохла. Больш яно не расьцьвіце. Лес шмат парадзеў, відаць у лесе далёка. Сьнег пазакрываў усе малыя кусьцікі, усю траву і зямлю.

Лісьця ня трэба зімою на дрэвах. Жыцьцё ўсё замірае. Рост дрэў прыпыняецца. Каб лісьці, непатрэбныя зімою, ня скідаліся з дрэў, то наляпілася-б многа сьнегу ў гальлі, і сьнег паламаў-бы галіны. Так часта бывае з хвоямі. Хоць на хвоі лісьце вузкае, але ў цёплую пагоду сьнег засядае. Наваліцца многа сьнегу, і слабыя маладыя хвойкі не вытры-

моўваюць і ломяцца. У яліны гальлё з лісьцем яшчэ гусьцейшае, як у хвоі. Затое лапы яе пагінастыя і служаць уніз. Сьнег зламаць іх ня можа. Яліна зімою ў лесе, як маці сярод дрэў. У яе густым, пакрытым зьверху сьнегам гальлі і вавёрка хаваецца, і маленькія птушкі начуюць, і заяц у мяцеліцу туліцца пад яе галінамі, нават і большыя зьвяры хаваюцца ў ельніку ад завірухі. Усё жывое шукае зацішку. Холадам у бары рэдка стрэнеш зьвера ці птушку.

7. JAK KAŠULA Ŭ POLI VYRASŁA.

Uhledzieła Anielka, jak baćka poŭnymi žmieniami rassypaje na poli drobnyja, bliskučyja ziarniatki, i papytałasia:

— Našto heta, tata, rassypaješ ziarniatki?

— Sieju lon, kab vyrasła tabie j Hryšku kašulka, — adkazaŭ baćka.

Zadŭmałasia Anielka, bo nikoli nia bačyła, kab kašuli ŭ poli raśli.

Praz dva tydni pole pakryłasia zialonaj šaŭkowaj travicaj, a Anielka padumała:

„Kab heta mnie takuju charošuju zialonuju kašulku!“

Potym dziaŭčaty prychodzili raz i druhi pałoć lon i kožny raz kazali Anielcy:

— Pryhožaja budzie tabie kašulka!

Prašło jašče kolki času, i ŭsia niva pakryłasia charošańkimi sinieńkimi krasačkami. Anielka padumała:

— U našaha Hryški takija sinieńkija vočki, ale hetakich kašulek ja nia bačyła.

Kali krasački asypalisia, na ich miescy pakazalisia maleńkija zialonieńkija hałoŭki. A jak pažoŭkli hałoŭki, to jznoŭ pryšli dziaŭčaty, pavyryvali lon z kareńniem, pazviazvali jaho

ŭ snapki i pastavili na soncy, kab vysach. Kali lon vysach, hałoŭki ababili žanki pranikami, a sałomu pasłali ŭ poli na papary, kab jana vymakła na daždžy

Była ŭžo vosień. Išli daždžy. Stała ściudziona. Sumna pazirała Anielka na dvor i dumała, što ŭžo nia budzie kašulki. Praz dva tydni baćka pryvioz z pola lon, paviazany ŭ pučočki. Anielka vielmi ździviłasia, kali baćka skažaŭ:

— Charošaja budzie ŭ ciabie kašulka!

Napalili žanki horača łaźniu i pastavili ŭ łaźni pučki lonu sušycca. Potym sabralisia dziaŭčaty i maładzicy, pryniaśli z saboju ciorlicy i davaj ciorci lon. Na ziamlu sypałasia kastryca, a ŭ rukach astavalisia doŭhija ručajki, jak rusyja dziavockija kosy. Pazirała Anielka i dziviłasia što heta budzie.

Pryšła zima. Nastali doŭhija zimovyja viečary. Pašli dziaŭčaty na viačorki z kudzielaju i pačali praści z lonu nitki.

„Heta tolki nitki, a dzie-ž kašulka?" dumała Anielka. Naprała matka adkidzič, pieraviła jaho ŭ pačynak dy pałažyła na belku sušycca, a kładučy skazała:

— Słaŭnaja ŭ ciabie, dačuška, budzie kašulka.

Na pradvieśni pastavili krosny. Zabiehaŭ čaŭnok, zastukała biorda ŭ nabilnicy, i tady ŭžo maleńkaja Anielka sama pabačyła, što z nitak papraŭdzie tčecca pałatno.

Pałatna natkali piatnaccać hubak, parezali jaho na doŭhija pałotny i pasłali na bierazi kala rečki bialicca. Prychodzili dziaŭčaty z dajonkami i zbankami, brali z rečki vodu dy palivali pałotny. Palivała j Anielka, bo ŭžo viedała, jak kašulka ŭ poli vyrasła. Chutka pałotny stali biełyja, jak śnieh. Tady ich sabrali, skrucili ŭ suvoi j złažyli ŭ kuby j skryni. A k novamu hodu matka pašyła Anielcy i Hryšku novyja bieleńkija kašulki.

Zrabiecie kolekcyju z lonu.

8. SŁUCKIJA TKAČYCHI.

Ad rodnych niŭ, ad rodnaj chaty
U panski dvor dziela krasy
Jany, biazdolnyja, uziaty
Tkać załatyja pajasy.
I ciaham doŭhija časiny,
Dziavočyja zabyŭšy sny,
Svaje šyrokija tkaniny
Na ład persydzki tkuć jany.
A za ścianoj śmiajecca pole,
Zijaje nieba z-za vakna —
I dumki mknucca mimavoli
Tudy, dzie raśćviła viasna,
Dzie blišča zbožža ŭ jasnaj dali,
Siniejuć miła vasilki.
Chałodnym srebram źziajuć chvali
Miž hor lijučajsia raki.
Ciamnieje kraj zubčaty boru...
I tče, zabyŭšysia, ruka,
Zamiest persydzkaha uzoru,
Ćviatok radzimy vasilka.

M. Bahdaanovič.

9. ЯК ЗДАБЫВАЕЦЦА КАМЕННЫ ВУГАЛЬ.

Вельмі рэдка бывае, каб каменны вугаль ляжаў блізка пад глебаю. Зьверху ён пакрыты тоўстым пластом гліны і пяску, і таму здабываць яго прыходзіцца глыбока пад зямлёю. Дзеля гэтага рыюць глыбокія калодзезі, якія называюцца шахтамі. Ад галоўнай шахты прарываюць у розныя бакі цэлы рад ходаў. Некаторыя з іх нават асьвятляюцца

электрычнасьцю. Часамі гэтыя падземныя ходы расьцягваюцца на некалькі вёрст, падобна на вуліцы падземнага гораду.

Дзеля таго, каб у падземных ходах не магла абваліцца замля, іх сьцены і столь падпіраюць дзеравянымі слупамі, а часам і каменьнем ці цэглаю.

Кожную раніцу рабочыя зьбіраюцца к шахтам і спускаюцца туды ў кошыках ці скрынях, якія падымаюцця й апускаюцца пад'ёмнаю машынаю.

Машына грукаціць калёсамі, і рабочыя старчком нясуцца ўніз.

Вось яны на дне шахты. У кожнага за поясам лямпачка, а ў руках важкая матыка. На падлозе праложаны рэйкі, па якіх возяць тачкі і вагончыкі, нагружаныя вугалем. Часта іх возяць коні. Бедныя жывёліны! Іх раз назаўсёды спускаюць у падзямельле, і яны ніколі больш ня бачаць дзеннага сьвятла. Ад вечнай цемнаты яны хутка сьлепнуць.

Гарачыня й духата ў шахтах нязносная. Рабочыя зьнімаюць абутак, разьдзяваюцца даголага і расходзяцца па сваіх мясцох.

Стаіць нясупынны гул — гэта рабочыя адбіваюць сваімі матыкамі каменны вугаль.

Увесь здабыты вугаль звозяць на дно шахты. Тут вагончык з вугалем ставяць на пад'ёмную машыну і падымаюць наверх.

10. PRYLOT PTUŠAK.

Cichaja ranica. Soniejka tolki što ŭzyšło. U poli lažyć iašče śnieh, tolki ŭzhorki čyrvaniejuć. Łužynki ściahnulisia zanač ladkom, ale ŭžo čuwać viasnu, i ŭsio paziraje paviesnavomu.

Vyšaŭ mały Januk na dvor. Viesieła jamu na sercy: pryhreje sonca, dobra budzie hulać na dvary.

Niešta źvinić u niebie tonieńkim srebnym zvonikam. Tak choraša, tak miła — duša zamiraje! Januk prysłuchaŭsia: nia vidać ničoha, a ŭ niebie cicha raźlivajecca tonieńkaja pieśnia, usio roŭna jak hraje chto na srebnaj, dudaččy. Heta — žawaranak! I tak viesieła Januku, što, zdajecca, pacałavaŭ-by miłuju ptušačku! Hałubka, jana ŭžo viarnułasia z dalokaha vyraju dy źvinić u jasnym niebie dziŭnaju pieśniaju!

Rad Januk, što pieršy pačuŭ žavaranka, dy pabieh chvalicca svaim siabrom. Dzieci vychodzili na dvor słuchać pieršuju pieśniu viasny. I im było viesieła.

Kožnuju novuju ptušku dzieci sustrakajuć z radaściu. Cieraz niekalki času prylataje špak. Choładna, tuman, a jon i nia dbaje: śpiavaje na ŭsio pole viasiołyja pieśni, siedziačy dzie-niebudź na hołaj biarezinie, jak-by j choładu jamu niama!

U kancy sakavika źbirajecca ŭžo šmat ptušak. U lesie śpiavajuć drazdy, lasnyja žavaranki, a pa bałocie važna pachadžaje busieł. Pa strechach biehajuć padmanki dy trusiać svaimi doŭhimi chvastami. Łastaŭki prylatajuć paźniej, kali ŭsio zazialanicca dy źjaviacca moški.

II.

Знакі прыпынку.

§ 1. Пункт, клічнік і пытальнік.

Правіла 1. 1) Калі сказ выражае сабою пытаньне, то пасьля яго ставіцца знак пытаньня, **пытальнік(?)** (*А хто там ідзе? Адкуль тут музыка нясецца? Чыя то песьня ў душу льлецца?*)

2) Калі ў скале выражаецца загад, покліч, просьба, перасьцярога або выказваецца гора, радасьць, страх, зьдзіўленьне ці што падобнае, то пасьля яго ставіцца **клічнік (!)** (*Зачыняйце шчыльна дзьверы! Гайда сьцежкі пракладаць! Хай пачуюць, як сэрца начамі аб радзімай староньцы баліць!*)

3) Калі-ж сказ не выражае ні пытаньня, ні поклічу, а толькі апавяданьне, то посьле яго ставіцца **пункт** (*Вецер увосень жудою шуміць. Сонца навукі скрозь хмары цёмныя прагляне ясна над нашай ніваю*).

> Увага. Часам сказ можа быць клічна-пытальны або пытальна-клічны; тады ў канцы яго ставіцца клічнік з пытальнікам (*!?*) ці пыталнік з клічнікам (*?!*): *куды толькі думка тая матку не заносіць!?* Дык хіба-ж мы праў ня маем, сілы—шлях свой вызначаць?!

4) У сказе, які служыць адказам на пытаньне, часта прапускаюцца ўсе часьціны сказу, за выключэньнем таго слова, якое складае зьмест адказу; гэты пропуск на пісьме азначаецца *працяжнікам* (*А хіба-ж там ён?—Там*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 1. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку.*

Спарахнела наша хата. А што бяжыць бяз по-

вада? Па вуліцах пацяклі равочкі каламутнае вады. Няхай лепш хмара з градам зьнікне ў чыстым полі! Кіньма думкі аб долі гаротнай! Ці ня вецер гэта звонкі ў тонкіх зёлках шапаціць? Або мо' сухі, высокі ля ракі чарот шуміць? А дзе-ж тая крынічанька, што голуб купаўся? У небе зоркі ад марозу пахаладзеўшыя стаяць. Няхай нас сустрэнуць з сярпамі, з касамі грамады працоўных людзей! Хто ў прыпар дажджу ня рад? Кінь толькі вокам да гэтага люду — сьцісьнецца сэрца ад болю! Страхі найчасьцей здараюцца ўночы. Уночы чалавек кепска бачыць і часта самую пустую рэч прымае за страх. Неразумныя людзі страшаць маленькіх дзяцей цемнатою. Вось калі я дажылася няшчаснай гадзіны! Хто там стогне на ўзьмежку на канцы ў полі? Які гэта хлопец з старцам ідзе? То лірнік ідзе і ліру нясе, а хлопец яго за руку вядзе. Чаму адны птушкі пакідаюць нас на́зіму, а чаму другія застаюцца? Кажуць — холаду баяцца, але-ж вароны й вераб'і ўсё роўна птушкі, а вось зімуюць у нас. Ня холад, а голад гоніць птушак у вырай. Такая прынука, як праца й навука, ці-ж можа нам сіл не дадаць?! Які слаўны прыгожы дзянёк! І ўсё адпачыне, спазнае час свой... А людзям ці будзе спакой?! Паіў ты каня? — Паіў.

§ 2. Знакі прыпынку пры прыдатках.

Правіла 2. 1) Прыдатак (дапасованы і недапасованы) выдзяляецца ў сказе коскай; калі прыдатак стаіць у сярэдзіне сказу, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў. (Сядзелі яны, *бедныя*, у куточку ды плакалі. Недалёка, *пад гарою*, было балота. Праляцела борзда лета, *наша сьветлая пара*.

Увага. Прыдатак — назоў, на які хочуць зьвярнуць асаблівую ўвагу, выдзяляецца працяжнікам (Сьпераду ляцяць самыя разумныя і дужыя птушкі — *праваdыры*. Я ня вельмі люблю гета дзерава—*асіну*).

2) Калі прыдатак-імя і тое слова, да якога ён адносіцца, складаюць назоў аднаго прадмету, то паміж імі ставіцца *злучок* (Апранула *зямля-матка* кажушок зялёны. Стаіць *груша-сіраціна* на мяжы ў полі. *Зара-заранiца*, *хвоя-веліч*, *узьвей-вецер*, *вецер-дуронік*, *сынсірата*).

Але калі прыдатак-імя мае пры сабе адно ці некалькі паясьняльных слоў або калі тое слова, да якога адносіцца прыдатак-імя, мае пасьля сябе якое-небудзь паясьняльнае (даданае) слова, то ў такіх разох прыдатак-імя выдзяляецца *працяжнікамі*. (Хлебароб — *мужык вясковы* — вось па межах ходзіць. Крыж хваёвы — *знак пакуты* — тут і там чарнее. Ваўчанят водзіць аблетак — *гадовы воўк*).

3) Калі прыдатак-імя—уласнае ймя або стаіць пры ўласным імі, то не выдзяляецца ніякім знакам: Аддалі замуж яго дарагую сястру *Касю*.

4) Калі прыдатак азначае пералічэньне, то перад ім ставіцца *двукроп'е* (Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы *казьлякі*, *асавікі*, *зялёнкі*, *лісіцы і іншыя*).

5) Калі прыдатак злучаецца з азначальным словам такімі словамі, як *або*, *ці*, *нават*, *ажно*, *асабліва* *г. знач.* (*г. зн.*) і іншымі, то перад гэтымі словамі ставіцца *коска:* Па моры ходзяць караблі, *або вялікія параходы*. Просіць шчыра грамацея, *ажно шапку скінуў*.

6) Калі прыдатак азначае які-небудзь асаблівы назоў — назоў кнігі, газэты, твору, мясцовасьці, параходу ці чаго падобнага, то яго бяруць у двукосьсе. (Мы чыталі часопісь „Полымя“.

Увага. Калі ў сказе няма таго слова, да якога адносіцца прыдатак, выражаны асабістым назовам, то ён ставіцца ў форме *дапаўненьня*. (Мы чыталі „*Новую Зямлю*“), У праціўным разе ён ставіцца ў *назоўным склоне*. (Мы чыталі поэму „*Новая Зямля*“).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 2. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры прыдатках.*

Грышка, хлопчык невялічкі, вышаў з дому ў поле. Янка, брат майго таварыша, надта любіць паляваньне. Устаў на заўтра ён ранютка да усходу сонца. Будзеш ты чытаць нам, цёмным няўмекам. Горад Полацак пабудован у незапомныя часы. З поўначы холаду, сіверу буйнага, гусі на пойдзень ляцяць. Два браты, Алесь і Антось, згаварыліся пайсьці ў грыбы. Толькі-ж ня слухае неба іх мовы—жальбы ржаных каласоў. І застогнеш, як над нівай той мужык-араты. Між узгоркаў, над ракою, выглядае сіратою наша беднае сяло. Раніцай, халадком, ісьці было нішто. Доўга, нават цэлыя гады, чуваць пах ляснога пажару. А там, проці сонца, зноў поўзалі хмаркі. Хвоя-веліч стаіць на кургане. Як ліхія думкі-мысьлі, над зямлёю хмары зьвісьлі. Пышны ўбор іх — лісты — пазрывала. Муж-нябожчык усплыў на думку. Вобразы мілыя роднага краю — смутак і радасьць мая! Адпачыўшы, зноў конь цягне сошанькукрывулю. І яго панукі-крыку не чакае Сіўка. У Пятруся быў сябра — сын суседа, яго равесьнік Антось. Няхай жыта — нашу ўцеху — не кране град ніколі. А там, каля агню, варушыліся і бегалі дзеці. Рана ўстала Алена, да сонца. Было тут, у дубох, адно прыгожае месца. І рэчка ў хвалях-жалобе бяжыць, і неба праз сьлёзы глядзіць. У цёмным лесе, у вялікай нары, вывела ваўчыха трох ваўчанят. За вёскай, на полі, узрастае сасонка. І сьніцца ёй, беднай, што вецер зьнямее, настане цяпло і спакой. На чужыне жывуць птушкі ўсе разам: і кнігі, і бакасы, і качкі, і чаплі. А навакола — драбяза: валасянкі, падманкі,

беражанкі і жаваранкі. Памаленьку, незаметна для нас самых, у нашу душу засяваецца зерня страху. Расьце добра і прыгожа, ажно глянуць міла. Нават вольнае паветра служыць чалавеку: вецер круціць крыльле ў ветраку і надзьмае парусы на караблёх. Год мае чатыры пары: вясну, лета, восень і зіму. Скарына—доктар лекарскіх навук — на вежы сочыць зоры. У сваім жыцьці Андрэй кіраваўся прыказкай— „Хто не працуе, той ня есьць". Раз толькі пасварыліся хлопцы, і пасварыліся за глупства — за ножык-цыганчык. Мы вышлі на палянку „Кірылава Магіла". Увесь кавалак, аж да крыжовых дарог, засявалі нашы мужыкі. Вечарамі мужыкі зьбіраліся ў крайнюю хату дзеда Юркі.

§ 3. Знакі прыпынку пры зваротках.

Правіла 3. 1) Зваротак у сярэдзіне сказу выдзяляецца *коскамі*: Цяжкая, *жнейка*, праца твая! Час табе, *дзеванька*, на пасад!

2) Калі зваротак стаіць у пачатку сказу і вымаўляецца з асаблівай сілай, то пасьля яго ставіцца клічнік, а ў канцы сказу *пункт*, *клічнік* або *пытальнік*, у залежнасьці ад сказу. (*Браты!* хай кожны пасьпяшае адно нам думаць і рабіць! *Дзеці!* аўсяны кісель на стале. *Брацьце!* ці зможам грамадзкае гора?! *Брацьце*! ці хопіць нам сілы?!)

А калі зваротак стаіць у пачатку сказу, але вымаўляецца бяз націску, без асаблівага павышэньня голасу, то пасьля яго ставіцца *коска*, а ў канцы сказу — *клічнік* або *пытальнік*, у залежнасьці ад таго, які будзе сказ — клічны ці пытальны. Сонейка, чаму Янава ночка невялічка? *Каліна*, ня стой, распускайся ды ў белы цьвет прыбірайся!)

3) Калі зваротак стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца *коска*: Будзь паслушна ты, *дачушка*! Дзе ты, *лепшая*, дзе ты, *доля?*

4) Калі зваротак мае свае даданыя словы, то яны выдзяляюцца знакамі прыпынку разам з самым звароткам: Сьпі, *мой міленькі сыночак.*

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 3. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры зваротках.*

Вот, брат, раўніна — і вокам ня скінеш! Плыві, з рожы кветка, аж да майго роду! Вярнецеся, млоды леты, хоць да мяне ў госьці! Прадам цябе, коню вараненькі, за талер бяленькі! Ня дзівуйся, мой дружа нядбалы, што я сягодня так злосна шумлю! Ты, саколе — верна пташачка, ці бываў ты на маёй старане? Ці плача айцец-маці па мне? Ня гудзі так, восень, непагодай дзікай! Ня крываўся, сэрца, з нядолі вялікай! Чуў я, мужчыны, зямля прадаецца. Памажы мне, галубка, зьвязаць ячмень! Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюдца! Прыбірайся, сын, у панцыр: зараз паход будзе! Мой мілы пакою, добра мне з табою! Зязюлька, зязюлька! кукуеш голасна, да ня жаласна. Прыступі, гаспадару, да свайго караваю! Глянь ты, слаўны гаспадар, на палеткі свае! Салавейка лугавы, ня пой рана да зары! Ойчанька мой родненькі, да ўбяром мы ключначку да паставім на ганачку! Ты, зялёная дуброва, расьцьвітай і шумеці добрай славай пачынай! Варушыся, конік мой сівенькі! Нядобра вы, дзеткі, зрабілі! Павесь шапачку, мой сыне! Што цябе чакае, сын? Муляр! што ты будуеш, каму? Што-ж табе пісаць, старэнькі? Краю мой родны, столькі ты зносіў нядолі! Не настане, кум, ніколі супакой між намі! За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, па-

стой! Разьвейся, туман, расплывецеся, хмары, над хатай пахілай маёй! Лійцеся, думкі — сэрца дзеці! Ці вас песьня-жальба, думкі, узгадавала? Ночанька мая ты, ціхі сон вясны! Вучэцеся, браты мае, думайце, чытайце! Не хадзі, коцю, па хаце, не пабудзі дзіцяці! Дам табе, косю, шаўковай травы. Дам табе, косю, крынічнай вады. Добрай ночы, зара-зараніца! Здароў, марозны звонкі вечар! Здароў, скрыпучы мягкі сьнег. Ня кукуй ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары! Ты пакінь мяне, нуда мая нямая! Куды нясеш мяне, невядомая дарога! Адабраў, брат Андрэй, ты ад мяне кусок хлеба! Грамадзяне! ці трэба казаць вам, якую страту панесла наша кампанія ў асобе гэтага чалавека? Хто з вас, браты мае, не парываўся ў моладасьці ў невядомую даль? Што ёсьць на сьвеце мілей за цябе, узрост маладога жыцьця?! Ня будзеш цяжкая ты сыну свайму, зямля!

§ 4. Знакі прыпынку пры выклічніках.

Правіла 4. Пасьля выклічніка ставіцца *клічнік* або *коска*.

1) *Клічнік* ставіцца ў тых разох, калі покліч выражаецца ня ўсім сказам, а толькі самым выклічнікам. (*Ат!* зьясі пасаліўшы. *Куга!* я табе ня слуга). У праціўным выпадку пасьля выклічніка ставіцца *коска*, а ў канцы сказу—клічнік ці пытальнік. (*Ох*, лепей удвох! *Эх*, скручу я дудку! *Ну*, што-ж далей будзе?)

2) Калі выклічнік памацняе слова, перад якім стаіць, або калі стаіць перад займем, то звычайна ня ставіцца ніякага знаку. (*Ой пайду* я лугам, лугам! Чую, *ах чую* той неўгамонны расходзісты звон! *Ой ты*, вецер, ня шумі, не сьпявай так нудна!).

3) Так сама выклічнік не выдзяляецца ніякімі знакамі, калі служыць якою-небудзь часьцінаю сказу. (Не злавіўшы, не кажы *тпру*. Калі *хап*, дык *хап*).

4) Складаныя выклічнікі пішуцца з злучком. (Ні *гу-гу*. *Охо-хо*, калі-б то я мог!).

Увага. Такія самыя знакі прыпынку ставіцца пасьля адмоўных і пацьвярджальных прыслоўяў *не*, *так*, *але*. (*Не*, я ня дзіўны: я—сьляпы! *Не*, ня гэтага я спадзяваўся! *Так*, *так*, іначай бывала: не называўся забытым мой край. *Але*, гэта было так).

ПРАКТЫКАВАНЬНІЕ 4. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры выклічніках.*

Ну, матулька, будзь здарова! Ох, дачушка, хлеб твой горкі, горка твая доля! Ой, Грыгор, Грыгорка! што зрабіў ты з намі? Гэй, скажы, груган нязнаны, скуль ты прыбываеш? Ой коню, мой коню, зайграй пада мною! Ой, воўча, сядзі моўча! Ой, памалу, памалу, пастушок, іграй, майго сэрцайка не ўражай! На, табе, нябожа, што нам нязгожа! Эх ты, небарака! то, знаць, па табе ўсё вецер сумуе ў вярбе. За гарамі, ой дзяўчына, страшны бой вядзецца! Ой стук, маці, стук! Ой куды, казача, вандруеш!? Люлі, сьпі, мой сынку! Ой вы, браткі вы мае, запрагайце коні мне! Прэч! гадзіны, сьліўні, рапухі! Ну, сынок, служы здаровы! Гэй ты, Нёман, наша рэка! Ой вы, думкі, думкі — сэрца майго раны! Эх, паперла ліха, гора! Гайда сьцежкі пракладаць! Ой вечер шуміць, ой вецер гудзе, а цераз поле чалавек ідзе! Ах, як тут прыгожа! Ой, чаму я стаў поэтам у нашай беднай старане!? Аа-аа, дзіця, спаць! Ат, вярзе няма ведама што! Брысь пад печ! Люлі, люлі, люлі! прыляцелі куры, селі на вароцех у чырвоных боцех. Ні тпрру, ні ну. Ох-ох-ох! усё гарох, рэдка—каша, беднасьць наша! Скажы на майго каня тпрру! а то мае

губы пазяблі. Танянёх танянёх, куды кінуў, там і лёг. Ух, як холадна стала! Хоць вох, да ўдвох. Гэй ты, Нёман! Ох, скарэй-бы закрывала землю чорную зіма! Ой, на дварэ дождж ідзе, а ў сенях лужа! О, наш чысты, наш свабодны, Нёман, быстрая рака! Эх, ня лёгка за скацінай! Эт, патрапіць: не вяліка пасгуха навука. Ото, дзіва! Эх ты, разводзьдзейка, эх ты, бурлівае! Аа-аа, люлі! прыляцелі куры. Ой, ляцела зязюлечка ды сказала ку-ку!

§ 5. Знакі прыпынку пры пабочных словах.

Правіла 5. Калі пабочнае слова стаіць у пачатку сказу, то пасьля яго ставіцца *коска* (*Знаць*, па табе ўсё вецер сумуе ў вярбе); калі яно стане ў сярэдзіне сказу, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў. (Ты, *мабыць*, забыўся). А калі пабочнае слова стаіць у канцы сказу, то перад ім ставіцца *коска*. (Будзе вайна, *кажуць*).

Увага. Пабочных слоў можа быць два і больш. Напрыклад: Напішы мне, *калі ласка*, пісямко да хаты! *На мой густ*, дык і гэта добра.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 5. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры пабочных словах.*

Ну, авось, табе паможа сусед. Стары дзед не пачуў, мабыць, грукату. Вось, напрыклад, маё дык, пэўне-ж, райскае жыцьцё. Нажаль, я не памятаю такога здарэньня. Зьбяруцца, бывала, і люлькі закураць. Ты, разумеецца, паможаш мне ў гэтай справе. Родная зямелька! ты, маўляў, здароўе; той цябе не шануе, каму безгалоўе. На вялікай, знаць, быў

згубе ў далёкай старонцы. Ён, відаць, зусім забыўся, што далі яму такую мянюшку. У дарозе, вядомая рэч, спачатку ня чуеш, што цяжка, а потым і хунт пудам здасца. Ой, відаць, на навальніцу зранку прыпякае! Усё йшло, здавалася яму, звычайным парадкам. От, ведама, забаўляліся, як дзеці. Ох, паплыў-бы я, здаецца, хмаркі, разам з вамі! У нашай, напрыклад, воласьці другі ўжо год, як ідуць непарадкі. Прызнацца, Андрэй нават ня рад быў, што сьсек той дубок. Гэтая карчма, бывала, бітком была набіта людзьмі. Каню, відаць, ня вельмі падабалася несьці на сабе свайго нядбалага гаспадара. Апроч таго, яны й па натуры былі мурашкі-практыкі. Папраўдзе сказаць, мне не хацелася ехаць на ўловы. А вясна, тымчасам, рабіла сваё. Перш-на-перш, мы суседзі, а потым і сама справа вымагае нашай супольнасьці. Бывала, устане, бедны, падыдзе да вакна ды глядзіць на яснае неба. У вольныя дні, бывала, клікала цётка Ганна малога Юрку ў грыбы. Нарэшце, надумаліся яны паглядзець, што гэта значыць.

§ 6. Знакі прыпынку У зьлітым сказе.

Правіла 6. У зьлітым сказе падобныя часьціны аддзяляюцца *коскаю*:

1) калі яны ня зьвязаны ніякім злучнікам. (*Кругом круціць завіруха, гуляе, шуміць*);

2) калі злучнікі паўтараюцца. (*Будуць версты за вугламі выць, **і** плакаць, **і** стагнаць. У раньнюю вясну **ні** ў полі, **ні** ў лесе няма **ні** ягад, **ні** кветак, **ні** грыбоў. **Ні** цьмы тэй, **ні** сьнегавай плесьні. **То** лясок, **то** луг, **то** поле, **то** лужок зялёны*);

3) калі падобныя часьціны зьвязаны злучнікамі **а, але, ды (але)**: *Саха й барана самі не багаты, **а** ўвесь*

сьвет кормяць. Паехаў баранаваць, але да поля не даехаў. Жыта злажылі, ды не надоўга.

Увага. Коска ня ставіцца: 1) пасьля апошняе падобнае часьціны. (Восень халодная, чорная, *хмурная* сунецца ціха, *нячутна* штадня);

2) калі перад падобнаю часьцінаю стаіць адзін раз **і** (Перад ім цьвілі **і** пахлі лугі **і** нівы залатыя);

3) калі злучнік **і** замяняецца злучнікам **ды** (Сонца высока стаіць на небе **ды** бяз жалю паліць зямлю);

4) калі злучнікі **або, ці** замяняюцца злучнікам **і** (Жыта жнуць, вяжуць, сушаць, звозяць у гумны *або* складаюць у копы. Жыта сушаць на сонцы *ці* дома на печы **ды** мелюць у жорнах *або* ў млыне).

Увага 2-я. Трэба адрозьніваць злучнік **і** ў зьлітым сказе ад злучніка **і**, якім пачынаецца новы сказ з сваім асобным дзейнікам; тады перад **і** ставіцца коска. (*Сонца прыграе, і сьнег растае. Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 6. *Сьпісаць ды заўважыць знакі прыпынку ў зьлітым сказе.*

Конік, сошка і араты мерна йдуць па полі. Нaзіму абміраюць і вужакі, і жабы, і яшчаркі. Сонца даўно ўжо зьвярнула з поўдню, але сьвяціла яшчэ горача. Працуюць людзі, поту ня чуюць, аруць і сеюць, і барануюць. Песьні, крык і гоман слухаў дзед Завала. І зелень, і кветкі, і песьні, і неба вясёлая яснасьць. Тут былі і старыя, і малыя, бабы і дзеці. Вераб'і, вароны й галкі любяць жывіцца атрускамі ад чалавечай яды. Адны вочы і плачуць, і сьмяюцца. Вербы і вольхі калышуцца глуха. Сінія хвалі шумяць і бурляць. Ляціць і бусел, і жураў, і дрозд запеў

і засьвсітаў. Надыйшла хмара з громам, з маланкаю. Зацьвіла яблына, сьліва і груша. Весела й хутка, мінюта ў мінютку сойдзе нам час. У стуку і груку забудзем мы муку працы свае. Ціха, важна, спакойна, густа й страшна пранесься ў небе першы гром. Над лесам бліснула яркая, борздая маланка ды на́крыж перасекла хмару. Павеяў вецер і пагнаў перад сабою пыл і сухое лісьце. Край неба блішчаў шырокаю чырвонаю стужкаю. Цемната ўсē гусьцела й гусьцела ды закрывала ад вачэй і поле, і лес. Зоркі блішчалі і пераліваліся дзіўным блескам. Круглы месяц запаліў ліхтарык ды ціха сьвяціў над чорнай зямлēю. Поле, луг і гай, і лес схаваліся ў цьме ночы. Дрэвы, гумны, хаты абліліся ціхім сьвятлом месяца. Сядзіць наш дзядзька, пазіхае і служку-стоража чакае. Ляціць машына, грозна дыша і сівым дымам цяжка пыша. Чалавек бачыць вачыма, чуе вушамі, нюхае носам. З гліны людзі робяць цэглу, гаршкі, а з пяску — шкло. На чужыне птушкі гнёзд ня ўюць, песень не пяюць, а толькі цярпліва чакаюць, калі кончыцца наша зіма. Мор і голад, і паводкі іх спалохаць не маглі. Лес наступаў і расступаўся, лужком зялēным разрываўся. Садок быў, праўда, невялічкі: дзьве вярбіны да тры дзічкі. За хатай поле пачыналась, дзе рос авёс, ячмень і грэчка.

Правіла 7. 1) Часам перад падобнымі часьцінамі ў зьлітым сказе стаіць слова, якое абагульняе гэтыя часьціны; тады перад пералічэньнем іх ставіцца *двукроп'е* або *працяжнік*, калі абагульняючае слова стаіць *адно*, бяз іншых якіх-небудзь слоў. (З гліны чалавек робіць *такія* рэчы: цэглу, гаршкі, гарнушкі, міскі й талеркі. *Усюды* — направа і налева быў парадак там і лад).

2) Калі абагульняючае слова стаіць пасьля пералічэньня падобных часьцін, то перад ім ставіцца *працяжнік* (Хата й сені, лава й печ старая — усё ня так, як дома).

3) Таксама ставіцца *працяжнік* тады, калі зьліты сказ пачынаецца доўгім радам падобных часьцін. (*Абломкі хат, бярвеньне, крохвы, старыя шулы, пажыткі людзкія, сарваныя навальніцай масты, труны з размытых могілак—плылі па вуліцах*).

4) Калі ў зьлітым сказе няма слова, якое абагульняла-б падобныя часьціны, то перад імі ніякага знаку ня ставіцца. (Увосень усе птушкі вылятаюць у вырай, *астаюцца толькі вераб'і, галкі, вароны, дзятлы ды яшчэ колькі лясных птушак*).

5) Значна пашыраныя падобныя часьціны ў зьлітым сказе аддзяляюцца часам *пунктам з коскай* заместа коскі. (*Апусьціў* Алесь *галоўку; у ручках клуначак трымае; кулачкамі ўціхамоўку вочкі выцірае*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 7. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры падобных часьцінах у зьлітым сказе.*

І ў Сымонкі прад вачыма ўсталі родныя куткі: хата бацькава, радзіма, жыцьця раніцы дзянькі. У вадзін год яны радзіліся, разам расьлі, разам вучыліся і разам пасьвілі скацінку ў полі. Чуецца говар мне сьпелае нівы — ціхая жальба палёў, лесу высокага гоман шчасьлівы, песьня магутных дубоў. Сын каля камінку корчык падкладае, з бацькавай работы вочак ня спушчае. Ціха цячэ ў нас Нёман, ціха і смутна, як час па растаньні. Ня імчыцца ён з рызыкай уперад, ня шуміць, ня гудзе і ня пышыцца сілай, а паволі, ступою, як скуты журбою, льлецца, як срэбра, па родным грунце. Міл яму ціхі гаёк каля лесу, любы зялёныя доўгія ніўкі, мілы лясы, пясчаныя выдзь-

мы, горы, вазёры, лугі, сенажаці, люб яму й жоўты пясочак на ўласным беразе. Першыя кветкі, зялёная травіца, сьпевы птушак—усё паказвала, што пачалася вясна. На полі часьцей сталі паказвацца людзі то з бараною, то з сахою, то з возам гною. Усе гаспадарскія прылады—калёсы, сані, барана, вупраж на каня—усё было наладжана і трымалася ў парадку. І гэты смагай лес засланы, і родны Нёман, і курганы, і хвайнякі, і грушы ў полі—усё блізка сэрцу яго стала. Як усё тут мудра збудавана, як чыста, хораша прыбрана! У кожны міг каня-чугункі зьяўлялісь новыя малюнкі: слупы мігцелі верставыя, дарожкі, сьцежачкі крывыя, лясы, гаёчкі вынікалі, і цэркві вежамі блішчалі. Ідзе-брыдзе за сьледам сьлед; і ноч, і дзень, і цьма, і сьвет; і песьні кліч, і сьмерці цьвет. Нашы хаты, вёскі, сёлы сівым мохам абрасьлі. Па дарозе пападаліся ўсялякія грыбы: казьлякі, асавікі, лісіцы, суравежкі і іншыя. Пачаліся на полі работы: прыйшлі жнеі з сярпамі, касцы з касамі, гаспадары з жнівяркамі. Прыемна глядзець на мора, стоячы на беразе або едучы на параходзе. Ляцяць птушкі ў вырай розна: жураўлі—ключамі, гусі—наўскось радком, качкі—папярочнымі роўнымі радкамі, а шпакі й салаўі—чародкамі. Выходзіў меншы брат увечар на двор, браў сваю скрыпку, садзіўся на прызьбе каля хаты ды граў. Старшы брат пазіраў сьмела, гаварыў скора, мову меў адменную. Лозы, алешнік, касацісты дзягіль, ажыньнік, маліньнік, аер з ачаротам—стаіць над вадою разгатай сьцяною. Гаварылі браты аб усім: аб горкай сваёй долі, а праўдзе, аб жыцьці, Былі тут розныя будынкі: гуменцы гумны і адрынкі, хлявы і стайні, і аборы.

§ 7. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

Правіла 8. Злучаныя сказы аддзяляюцца адзін ад другога **коскаю, пунктам з коскай і двукроп'ем.**

1) *Коска* ставіцца перад злучнікамі **і, а,** або, **ці** але, **толькі** і інш. (Пачынаецца парадак, *і* ўсе прымаюцца за работу. Пачарнеў на полі сьнег, *і* на ўзгорках сталі паказвацца чорныя лапінкі. Спачатку гром грымеў, *а* потым дождж пайшоў. Або пан, *або* прапаў. Ці паплачаш, ці паскачаш. Сонца яшчэ ня ўзыходзіла, *але* ўжо павеяла халадком. Уся сямейка сьпіць ды спачывае, *толькі* матка з вераценцам прытулілась к печы і прадзе кудзельку).

2) *Коска* ставіцца паміж злучанымі сказамі і ў тым выпадку, калі граматычнай сувязі няма, а сказы мала разьвіты і цесна зьвязаны паміж сабою сэнсам. (*Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямельку. Сонца шчыра разьлівала блеск гарачы і цяпло, поле жыцьцем трапятала, ўсё сьпявала і цьвіло*).

3) Значна пашыраныя (разьвітыя) сказы або ня цесна зьвязаныя сэнсамі аддзяляюццп адзін ад другога *пунктам з коскай*. (*На цьвічку павешан начнічок убогі; сумна пазірае месячык двурогі; карагоды зорак угары мігаюць, а ўнізе сьняжынкі срэбрам адліваюць*).

4) Калі адзін сказ паясьняе другі, або калі прапушчаны паясьняльныя словы (*а ўласна, г. значыць, або, дзеля таго*), ці супярэчныя або вінавальныя (прычынныя) **злучнікі, то** паміж сказамі ставіцца **двукроп'е.** (*Перад ім стаяў ня ўбогі: перад ім стаяў гаспадар маёнтку. І на могілках прыбавілася яшчэ адна магілка: гэта пахавалі маленькага Юрку. Я іх ня ваблю сваёю красою: вецер інакшы ім дзьме ў галаве. Не схаваешся, сьнег, ад сонца: усюды яно цябе знойдзе*).

5) Калі ў злучаных сказах выражаецца нешта такое, што адбываецца скора, адно за другім, або калі

прапушчана слова ці нават некалькі слоў, то ставіцца **працяжнік**. (*Толькі першыя песьні прапялі, як чую — нехта едзе на маю атаўку. Не я яму—ён для мяне падмогай быў*).

6) Там, дзе мова абрываецца або не даказваецца ставіцца **недаказ** або **трохкроп'е**. (*Эх, каб дачка!.. ня жала-б адна. Ты ўжо ўходзіш, браце, у годы...* колькі табе будзе? Рвануў я дзьверы і вырваў... к брату... брата няма.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 8. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку ў складана-злучаным сказе.*

Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Сонца паліць што раз гарачэй; пажоўклі маладыя каласкі; пажоўкла зялёная саломінка. Тук рэчка пад бокам, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх млее. Падышоў паляўнічы да ямы і бачыць — у вадным кутку скрыпач, а ў другім — воўк. І такая ў іх музыка пайшла: скрыпач грае, воўк вые, а другія ваўкі з лесу сабе голас падаюць. Плача зіма, льлюцца яе холодныя каламутныя сьлёзы. Падымуцца хмаркі ўночы, павее вецер з халоднага боку, і на заўтра выпадзе сьнег. Варушыцца рака, падымаюцца яе грудзі, трасе яна сваімі дужымі плячмі, і лёд покае, трашчыць. Ціха і плаўна коцяцца воды вольнага Нёману ў ціхую даль, толькі ў часе глухой непагоды з берагу Нёман ня выйдзе амаль. Ці саву аб пень, ці пень аб саву—ўсё саве бяда. Атаўка—сену прыбаўка, да ня ўмеў скасіць Саўка. Вось на сьвеце як бывае: хто працуе, той і мае. Ня страшыць сьцюжай там зіма, ні злых марозаў там няма, а краскі вечна там растуць, у гаях птушкі там пяюць. Ажывіўся замак хмуры: усюды блеск, гараць агні. Надумаліся мы каня прадаваць: ціхават быў, і дыхавіца

прычапілася. Пішчыць дзесь чайка на балоце; пліска трасе хвастом на плоце; турчыць працяжно жабін хор, і дзеці рвуцца з хат на двор. Буйным жыцьцём усё чыста кіпела; слава далёка за мора ішла; ворага кожны за плечы браў сьмела; цемра чужынцаў ня страшна была. Хлопцы папрасілі пабудзіць заўтра да сонца: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Яшчэ сонца было нізка, а ў хлопцаў былі ўжо поўныя кошыкі баравікоў. Тут было глыбока, і вада мела цёмны колер ад гэтай глыбні. Кінуліся першыя буйныя каплі, і дождж паліўся, як з вядра.

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 9. *Сьпісаць і заўважыць зяакі прыпынку ў злучаным сказе.*

Прачнуліся нівы і хаты; уся ў полі людзкая сямейка; за сошкай шнуруе араты; ля статку іграе жалейка. Знаць, сіла ў сяўца не малая: захоча — і сьвет пераверне. З студні вада па рыштоках праводзіцца на поле, і бясплодная пустыня ажывае ўраджаем. Суша й вада зусім не падобны да сябе: па зямлі можна хадзіць, а ў вадзе мы тонем. Неба зацягнулася лёгкімі хмарамі, як кудзеляю, але было ціха й цёпла, як часта трапляецца ў харошую веснавую ноч. Нікла жыцьцё ў лесе шумным, агаляўся твар зямлі, і ляцелі з крыкам сумным над балотам жураўлі. Доўга ня мог заснуць Міхаська: заўтра рана выбіраецца ён у дарогу. Паветра мы ня бачым, але яно абкружае нас з усіх бакоў. Калі мы пабяжым, паветра ўдарае нам у твар, і тады мы яго чуем. Над калыскай матка ночку каратае: хворага сыночка цешыць, забаўляе. Пачарнела кола, і даўно мохам чорным абрасло яно. Кінь толькі вокам да гэтага люду—сьцісьнецца сэрца ад болю: столькі пабачыш ты

гора усюды, столькі нуды без патолі! Шмат у нашым жыцьці ёсьць дарог, а вядуць яны ўсе да магілы. Ярка на камінку смольны корч палае; бацька на калодцы лапаць выплятае; латае халацік на заслоне матка: ў школку заўтра пойдзе іх сынок Ігнатка. Пасьціхалі птушак сьпевы; паскідалі лісьце дрэвы; зьніклі кветкі на палёх; пахаваліcь людзі ў хаты; сумна лес глядзіць кашлаты; жоўты ліст увесь палёг. На камінку корч палае; злотам іскры скачуць; за ваконцам вецер ходзіць; глуха вербы плачуць; сьнегам вецер сыпле ў дзьверы; ходзіць шум па лесе. Гасьне корчык на камінку; пацямнела ў хаце; поўнач пеўні пракрычалі, да ня сьпіць ўсё маці. Пакарочалі цёплыя летнія дзянькі; перастала грэць яснае сонейка; не падымаецца яно высока над зямлёю; яго косы ня сьвецяць ужо так ясна; яны ня грэюць і ня песьцяць ужо маткі-зямлі. Пачаліся прымаразкі; ліст на дрэвах пажоўк і асыпаўся; згінулі кветкі, што ўбіралі поле і луг; ня шастаюць у траве конікі, ня гудуць пчолкі, „не таўкуць куцьці“ камары й мошкі.

§ 8. Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах.

Правіла 9. 1) Залежны сказ аддзяляецца ад свайго асноўнага сказу **коскай.** (*Ня шукайце кветак у полі, калі вясна к нам ня прышла. Кожнае стварэньне прызвычаена да таго жыцьця, якім яно жыве, і да таго месца, дзе яно жыве*).

2) Калі залежны сказ стаіць у сярэдзіне асноўнага, то ён выдзяляецца *коскамі* з абодвух бакоў. (*Сад, што быў чорны, ужо распусьціўся. Гай, што быў цёмны, зазеляанеўся*).

3) Сузалежныя, або падзалежныя, сказы аддзяляюцца адзін ад другога, як у злучаным сказе, 1) **коскаю,** калі сказы кароткія па форме, і **пунктам з коскай,** калі сказы значна пашыраныя (разьвітыя), або маюць пры сабе залежны сказ. (Будзеш ты чытаць нам — цёмным няўмекам, *што там у кнігах пішуць, што мы ў сьвеце значым, бо мы самі цёмны, свету мы ня ўбачым. — Калі асеньнія навіны зьмянялі сад, калі з бяроз рваў лісьце вецер, а мароз,наліўшы ягады рабіны, траву губіў; калі патроху чырванелі чаромха, ліпа, стройны клён, а гнёзды змрочныя варон між голага гальля чарнелі, і грозны вечару пажар палаў між бурасівых хмар; калі асеньні вецер дзіка стагнаў і глуха па начах грымеў у наш залезны дах,* — тады да лета Вераніка ад нас зьнікла ў інстытут. *М. Багд.*).

4) Калі прапускаецца прычынны ці параўнальны злучнік, то звычайна ставіцца **двукроп'е.** (*Горш, калі багшся: і ліха ня мінеш, і надрыжышся);* а калі прапускаецца ўмоўны злучнік, то ставіцца **працяжнік.** (*Лета праляжыш — зімою з торбай пабяжыш. Ня хочаш з маладасьці працаваць — будзеш пад старасьць з торбай танцаваць*).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 10. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку ў складана-залежным сказе.*

Люблю пазіраць я на поле вясной, як ветрык жарлівы плыве збажыной. Люблю я дарогі, што леглі між гор, і грушы старыя, што ў жыце шумяць. Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будеш рабіць. Чалавек, покі ў горы не пабудзе, ня знае дабра. Тады, госьць, бывай у мяне, калі поўна ў гумне. Моцна сьпіць шырокая рака: глядзіш на яе і здаецца, што яна мёртвая. А крыгі, як дзікія зьвяры, злосна скрыгічуць, як ворагі людзкога шчасьця. Як сьнег растае, як сонейка пойдзе ўгару, то, лічы, скора папрылятае „вырай“ з-за мора; а як

абсохне зямля, ды спадуць рэчкі, пойдуць у поле цёлкі й авечкі; і кожны весел, лёгкі, як пташка, хоць усякі працуе, як тая мурашка. Улетку вятры, што веюць над сушай, робяцца цёплыя. Край неба, дзе зайшло сонца, блішчаў шырокаю чырвонаю стужкаю. Весела пазіраў стары лес, што рос за сялом ды цягнуўся па краёх поля. Мёд носяць рабочыя пчолы, каторых у вульлі вельмі многа. Мы ня прывыклі бачыць тае карысьці, якую прыносяць нам птушкі. Ёсьць на сьвеце бязводныя пустыні, дзе не растуць ні травы, ні дрэвы. За хатай поле пачыналася, дзе жыта хораша гайдалася, і рос ячмень, авёс і грэчка. На зямлі ёсьць суша, на якой стаяць будынкі, растуць дрэвы, засяваюцца нівы, пасецца статак і іншае. Ёсьць такія месцы на поўдні, дзе зіма лічыцца самай прыемнай парою году. Я ня знаю, чым мне дораг від палёў благенькіх. Я ня знаю, чым я так прыкуты да тваіх, мой родны краю, вобразаў пакуты. Няхай плачам у сіняй далі песьня разальлецца, каб усе людзі ў сьвеце зналі, як нам тут жывецца! Глядзела Акелька, як бацька поўнымі жменямі рассыпаў па полі дробныя зерняткі. Людзі любяць птушак за тое, што яны прыгожыя. Прачнуліся пчолкі ад зімовага сну і бачаць, што сонейка сьвеціць, што ўсюды ўжо цёпла. Дзед расказаў нам, што пчаліны рой складаецца з маткі, трутняў і рабочых пчол. Лёгка вытлумачыць сабе, чаму на марозе залезныя рэчы здаюцца халаднейшымі, а дзеравяныя, скураныя і суконныя — цяплейшымі. Зразумела, чаму на сякеру робяць дзеравянае тапарышча, а не залезнае. Таксама зразумела, чаму ўлетку мокрыя дошкі хутчэй сохнуць пад залезным дахам, чымся пад страхою. Як лёгкі дым, як лёгкі пар, расталі ў небе кучы хмар. На дварэ было цёмна, як

у скляпеньні. Сошку сваю ты нанова наладзь, лепш каб было, чалавеча, араць. Добра глядзі, каб агрэху ня даць; усё, як належыць, на полі ўрадзь. Мурашнік робіцца так, што дае прыпынак і схованку мурашкам і ад холаду, і ад дажджу, і ад сьпякоты. Чыста ад пырніку поле апратай, бо калі ў пырнік зерня пасееш, з працы свае карыстаць не здалееш. Зарадзіў званец — хлебу канец. Каб ня ежка ды не адзежка, дык была-бы грошай дзежка. Зарадзіла мятліца — хлебу палавіца.

§ 9. Знакі прыпынку пры дзеяпрыметных і дзеяпрыслоўных выражэньнях (або пры т. з. скарочаных сказах).

Правіла 10. 1) Калі скарочаны дадана-азначальны сказ стаіць пасьля таго слова, да якога адносіцца, то ён аддзяляецца **коскай**. (Зноў на полі рунее *збажынка, абуджаная сонцам*).

2) Калі такое дзеяпрыметнае (і прыметнае) выражэньне стаіць перад тым словам, да якога адносіцца, то разглядаецца, як звычайнае азначэньне, і коскамі не выдзяляецца. (Адны толькі *парыжэўшыя ад сонца* стагі стаялі па грудочках); але калі выражэньне *парыжэўшыя ад сонца* паставім пасьля слова *стагі*, то яно выдзяляецца коскамі. (Адны толькі стагі, *парыжэўшыя ад сонца*, стаялі па грудочках).

Увага. Дзеяслоўная прымета (і прымета з поўным канчаткам) з словамі, што да яе адносяцца, стаўшы перад азначальным словам, аддзяляецца *коскай*, як прыдатак, калі можа быць зьменена кароткай формай дзеяслоўнае прыметы (або прыметы) з дзеяслпўнай прыметай *будучы* (Зруйнованы (*будучы зруйнован*) вай-

ною, багаты край асірацеў. Поўны новых сіл і сьветлых надзей, я сьмела йшоў наперад).

3) Дзеяслоўнае прыслоўе з усімі словамі, што да яго адносяцца, заўсёды выдзяляецца *коскамі*. (Зябнуць вербы на марозе, *прытуліўшыся к страсе*. Вераценца, *з рук упаўшы*, грукне).

4) Адно дзеяслоўнае прыслоўе разглядаецца, як слова акалічнасьці (на пытаньне *як?* ці *якім спосабам?*) і коскай не аддзяляецца. (Пад дуб *рохкаючы* падбегла лапавухая сьвіньня. У хворага пытаюць, а здароваму *ня пытаўшы* даюць. Воўк *не выбіраючы* душыць авечкі).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 11. *Сьпісаць і дзеяпрытэтныя і дзеяпрыслоўныя выражэньні падчыркнуць.*

Тоўстыя, абросшыя мохам, старыя хвоі гарэлі, як сьвечкі. Хто з вас ня бачыў круглых кучак мурашніку, падобных да горкі зямлі, насыпанай наўмысьля з жоўценькага пясочку? Як толькі праходзілі гэтыя, няма ведама адкуль нахлынуўшыя думкі, Тадора зноў бралася за сваю работу. Цякла тут з лесу невялічка, травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай лазьняк, алешнік абступалі. Густой апрануты ліствой, штось шэпчуць вербы між сабой. На лёдзе паказаліся палонкі, прагрэтыя сонцам. Шмат вады цячэ па рытвах, прамытых у зямлі. Шмат вады цячэ па прамытых у зямлі рытвах. Асачыўшы, дзе асталяваліся ваўчаняты з аблеткам, лясьнік загадаў зрабіць аблаву. Зірнуўшы на мурашнік, можна падумаць, што мурашкі бегаюць, поўзаюць, кішаць бяз ніякага парадку. Гальлё спусьціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам, а каля хаты у садочку, схіліўшысь ціхенька ў куточку, стаялі вербы дзьве старыя. Будзе пара — вырасьце трава. Дага-

няючы не нацалуешся. Зваліўшыся з высакосьці, часам паломіш сабе косьці. Ня шукаючы ня знойдзеш. Апусьціўшы нізка стройны валасок, ные сірацінка, плача каласок. Выйшаўшы з душнае школы на прывольле, на прастор, дзеці весела бегалі, крычалі, даганялі адно аднаго. Хто з вас гуляючы не ўзьбягаў на круглыя горкі мурашніку, каб толькі пацешыць сябе? Разварачаючы мурашнік, вы не падумалі нават якую бяду робіце мурашкам. Не пастаяўшы ў парозе, ня будзеш стаяць і ў куце. Баючыся воўка, і ў лес не хадзіць. Ня згубіўшы, ня шукай. Пагнаўшыся за двума зайцамі, ніводнага ня зловіш. Пытаючыся дапытаешся. Чужое бяручы, сваё гатуй. Каля вады ходзячы, абмочышся. Па балоце чайка ходзячы рагоча.

§ 10. Знакі прыпынку пры пабочным сказе.

Правіла 11. 1) Пабочны сказ выдзяляецца *коскамі*, калі ня вельмі пашыраны. (Там, *здавалася яму*, павінна быць дарога да роднае вёскі).

2) ***Працяжнікамі або дужкамі,*** — **калі пабочны сказ сустаўны па форме, або на яго зварачаецца асаблівая ўвага.** (Раз пад вечар — *гэта было ў нядзелю, калі шмат народу сядзела на прызбах* — ішоў Антось з места. На ўсю нашую вёску (*а вёска хат трыццаць*) ня было разумнейшага чалавека за Пранука Агорчыка).

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 12. *Сьпісаць і пабочныя сказы падчыркнуць.*

Стары, кажуць, замуста, да без яго ў хаце пуста. Зморана і сярдзіты—бо шмат сена не ўхапілі — вярнуўся я дамому. Беларускія пляменьні (крывічы,

дрыгвічы і радзімічы) здаўна жывуць на сваёй зямлі. Не сьцярпеў (грэшны я чалавек!) — узлаваўся. На лева зноў двор пачынаўся (ён з першым дворыкам стыкаўся) ды ў сад сьцяною упіраўся. Зімою, напрыклад, у вялікі мароз, на вакне (адно яно было ў нас) такія бывалі прыгожыя кветкі, што так і глядзеўбы на іх. Давялося ўдаве-каршунісе (мужа нядаўна на сьметніку забілі: надта ўжо з курыцай завёўся) дачку замуж аддаваць. Нават агульны выгляд яго (дубка) твару (бо й дрэва мае свой твар) меў характар цікавай асобнасьці. Ён пакрашае скрозь (даволі ёсьць знароўкі!) свае шматхварбныя застаўкі і канцоўкі. Дзеткі, кажа, мае мілы: я ўжо блізак да магілы. Калі ты йдзеш з сахою, з возам ці з сяўнёю, не кажы йдучы з дому „дабрыдзень“ нікому, а другое — знай, ці чуеш? — як арэш ці баронуеш ды дадому ўжо адходзіш — абгарадзіць не пашкодзіць. А нарэшце — помні гэта! — ці то восень, вясна, лета ці зіма, каб круглым годам табе яда была з мёдам. Расказаўшы гэта сыну, бацька ў тую-ж часіну (так казалі ўсе аб гэтым) і расстаўся з белым сьветам. Венцер новы—маеш час—залатай. Два браты (аднаму было сем год, а другому — дзевяць) папрасілі сваю матку пабудзіць іх заўтра рана, каб да сонца зайсьці ў лес: яны надумаліся пайсьці ў грыбы. Ня ведаю, коце (гэтак мама называла мяне заўсёды), ці ўсё тут праўда напісана. Чыста ад пырніку поле апратай — поле тваё гэтым зельлем багата — бо калі ў пырнік зерня пасееш, з працы свае карыстаць не здалееш. Ляжыць дуб-дзядуля на сваім месцы (сукі толькі паабсякалі), а з-пад яго вырасьлі тры тоненькія гладкія дубочкі. З кап'ем (дзідаю) славянін сьмела йшоў на вядзьмедзя, дзіка й лося. Пакланяліся на-

шыя продкі сонцу (Дажбогу), грому (Пяруну), порам году: вясьне, лету, восені і зіме (Лёлі, Цёці, Жыценю і Зюзі). Багіню лета — Цёцю — старадаўны беларус уяўляў у постаці прыгожай жанчыны, прыбранай сьпелым калосьсем. Клімэнт Смаляціч (жыў у 12-м веку) вызначаўся як грамадзкі дзеяч, політык і філёзоф. Зайчыкі страпянуліся — яны, мабыць, былі мокрыя ад расы — паднялі вушкі ды пабеглі ў хвайнячок. Выходзячы на вуліцу (іх усяго пяць; найбольшая ўпіраецца ў мост цераз Нёман), я заўсёды натыкаўся на такую сцэну: Заіка стаяў перад пастаўленымі ўрад дзяцьмі ды муштраваў іх пасалдацку.

§ 11. Знакі прыпынку пры чужаслоўі.

Правіла 12. Чужаслоўе можа стаяць перад словамі аўтара, пасьля слоў аўтара і абкружаць словы аўтара. Паводле гэтага, яно выдзяляецца знакамі прыпынку так:

1) Калі чужаслоўе стане перад словамі аўтара, то яно бярэцца ў двукосьсе, а посьле яго ставіцца коска, клічнік або пытальнік, у залежнасьці ад характару сказу, прычым, словы аўтара пачынаюцца заўсёды з малай літары, не зважаючы на папярэдні знак. (*„Будзь паслушна ты, дачушка!“ навучае маці. „Птушкі — нашыя прыяцелі“, сказаў настаўнік. „Хто там?“ спытаў гаспадар, зірнуўшы ў вакно*).

2) Калі чужаслоўе стаіць пасьля слоў аўтара, то перад ім ставіцца двукроп'е, само чужаслоўе пачынаецца з вялікай літары ды замыкаецца ў двукосьсе, а пасьля яго можа стаяць *клічнік, пытальнік, пункт* або *трохкроп'е*, калі мова няскончана. (Папалася ліціца ў пастку ды кажа: *„Яшчэ ня позна, давядзецца начаваць тут“*. Гаспадар глянуў у вакно ды спытаў: *„Хто там?“* Прыйшоў воўк да каваля ў кузьню ды

кажа: *„Пэракуй, каваль, мой язык на ягнячы!* Малая Гандзя супакойвала Васілька ды казала яму: *„Ня плач!.. Я кашкі звару... Ну, ну, годзі!..*

3) Калі словы аўтара стаяць пасярэдзіне аднаго таго самага чусаслоўя, то яны, як пабочныя словы, выдзяляюцца *коскамі*, а чужаслоўе замыкаецца ў двукосьсе з адпаведным знакам у канцы. („Гэта толькі ніткі“, падумала Анелька, *„а дзе-ж кашулька?“*)

а) Словы аўтара могуць выдзяляцца працяжнікамі, калі яны перадаюцца ў цяперашнім часе. (*„Я—кажа адна капелька— была потам працавітага селяніна.“ —„Я была сьлязою маткі“ — кажа другая*).

б) Калі словы аўтара разьдзяляюць цэлыя сказы або адлучаюць зваротак ад рэшты сказу, то ў канцы першай часьці чужаслоўя можа стаць *клічнік, пытальнік* або *коска*, а перад другою часьцю ставіцца *двукроп'е*, часьці-ж чужаслоўя замыкаюцца ў двукосьсе, як з аднаго, так і з другога боку. (*„Ведаеш, брат, што?“ сказаў Ясь свайму сябру Алесю: „Давай пашукаем грыбоў“.— „Ну, не, брат, дудкі!“ падумаў Міхась: „дурэць то я ня буду, а вот старацца, дык буду“. — „Тата!“ спытаў маленькі Міхась у бацькі: „а ці страшна ў лесе?“*).

4) Калі два розных чужаслоўі на пісьме стыкаюцца паміж сабою, то паміж імі, апрача звычайных знакаў, ставіцца яшчэ працяжнік для большай выразнасьці. (*Бач прыклады 3 б*).

5) Калі прыводзіцца размова некалькіх асоб і не паясьняецца, да каго належаць словы, то, заместа двукосься, ставяцца *працяжнікі*. (*— Паіў ты каня?—Паіў. — А чаму-ж морда сухая? — Бо вады не дастаў.*

Увага. У друку чужаслоўе найчасьцей пачынаецца кожны раз з новага радку ды выдзяляецца *працяжнікамі* або такімі значкамі: « ».

ПРАКТЫКАВАНЬНЕ 13. *Сьпісаць і заўважыць знакі прыпынку пры чужаслоўі.*

Сеў стары Рыдан на залаты пасад ды кажа сы-

ну: „Прылажы, сынку, вуха да зямлі да паслухай, ці бяжыць Дняпро“. Прылажыў Сож вуха да зямлі ды кажа: „Бегма бяжыць і не стаміўся яшчэ“. — „Бадай нам, дзеткі, сьлязьмі разьліцца!“ сказаў з жалю стары Рыдан. „Дзякуй, дзякуй!“ сказаў шэры ды пацягся без вячэры. „Ну, Алесь брат!“ за абедам кажа бацька сыну: „годзі бегаць дармаедам, красьці садавіну.“ — Дабрыдзень вам, егамосьці! — Дабрыдзень. Сядайце! — „Ну, матулька, будзь здарова!“ сказала Наста ды вышла з хаты. „Нашто гэта, тата, рассыпаеш зерняткі?“ пыталася малая Анелька ў бацькі, каторы сеяў лён. „Прыгожая табе будзе кашулька!“ сказаў ей бацька. „Гэй, мой конік, гэй, сівенькі!“ носіцца па полі. Праз два тыдні поле пакрылася зялёнай шаўковай травіцай, а Малая Анелька падумала: „Каб гэта мне такую харошую зялёную кашульку!“ Паківаў дзед галавою ды кажа: „Сынку! робіш ты ня тое“. — Кінь камень!“ сказаў настаўнік вучню. Вучань кінуў камень. „Ну, а цяпер ты скажы мне“, спытаў настаўнік: за што ты хацеў забіць птушачку?“ — „Гарыць лес!“ з трывогай сказаў лясьнік, выйшаўшы на двор і панюхаўшы паветра. „Скажы мне, дубе!“ сказала чароціна: „чаму ты ня гнешся ад буры?“ — „Я раскажу табе, сынку“, сказаў татулька, „які страх наганяе леў, як выходзіць уночы шукаць сабе пажывы“. — „Вазьмі мяне, Кася, за сынка!“ кажа раз малы Цішка сваёй замужняй сястры. Кася засьмяялася ды пытае: „А мамы табе шкода ня будзе?“ На казаньне бацькі адказаў Ігнатка: „Буду я вучыцца, як ты кажаш, татка“.—Што-ж?“ падумаў я сам сабе: „вучыцца, дык вучыцца!“ — „Глядзі-ж, сынку!“ сказаў татулька: „Слухай настаўніка, бо нявучоны ўсё роўна, як сьляпы“ — „Дзяў-

чынка, чыя ты?“ бедны тут пытае. „Дзядзіна я доля“, тая адмаўляе. Пытаецца воўк у сабакі: „Скажы, сабака: адкуль вы сабе яду бераце?“ — „Людзі нам даюць“, адказаў сабака.—„Мусіць, вы цяжкую службу людзям служыце?“ зноў пытае воўк. „Не, наша служба ня цяжкая; наша дзела ўночы двор вартаваць“. — Сёстры плачуць горка, буйнымі сьлязамі: „Ой, Грыгор, Грыгорка! што зрабіў ты з намі?!“ Пастух-аўчар скруціў дудачку з каліны ды йграе: „Ой памалу, памалу, пастушок, іграй, майго сэрцайка не ўражай!“ — „Што ты робіш?“ спытаў бацька ў сына. „Скрыпачку“, адказаў сын. „Эх, брат!“ кажа адзін зайчык другому: „ёсьць-жа на сьвеце стварэньні, што й нас баяцца“. — „Памажы мне, кумка, ячмень зьвязаць!“ — „Калі-ж, кумка, жыбулькі надта колюцца“. — „Дай мне, кумка, мукі на аладкі!“ — „Пайшла я, кумка, на муку, а жыбулька за руку“. — Угледзеў казёл лісіцу ў калодзезі ды пытае: „А што ты там, кумка, робіш?“ — „Сапачываю, кумок“, салодка адказала лісіца. — Што просіце, дзядзька, за гэтую карову? — Я яе і за тысячу не аддам. — Чаму? — Бо яна не мая, а вунь таго гаспадара, што каля крамы стаіць. —

— Тата, я злавіў мядзьведзя!

— Дык вядзі яго сюды.

— Калі-ж ня йдзе!

— Дык дзяржы яго.

— Калі-ж ня дзержыцца!

— Дык пусьці яго.

— Калі-ж ня пускаецца!

§ 12. Кругасказ.

Правіла 13. 1) Кругасказ (пэрыод) звычайна складаецца з дзьвюх часьцін — з *павышэньня* і *паніжэньня*. Павышэньне ад паніжэньня найчасьцей аддзяляецца або **двукроп'ем,** або **коскай з прыцяжнікамі.** Напрыклад:

№ 1)

Ці коска зазвоніць ў лугох раніцою,
Ці песьню дзяўча запяе,
Ці конік ў дарозе праскочыць трусцою,
Ці вецер ў палёх зазлуе,
Ці гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах,
Ці грукне пад лесам пярун, —
Ўсё водгук знаходзіць ў бязьмежных абшарах,
Ўсіх дакранаецца струн.

Я. Колас.

2) Па ліку параўнальных думак кругасказы бываюць: а) *двухсустаўныя*, б) *трохсустаўныя*, в) *чатырохсустаўныя* і т. д. Суставы кругасказу аддзяляюцца адзін ад другога або *коскай* або *пунктам з коскай* у залежнасьці ад іх пашыранасьці. Напрыклад, у кругасказе № 1 суставы аддзелены адзін ад другога коскамі, а ў наступным кругасказе больш пашыраныя суставы аддзелены *пунктам з коскай*, а рэшта — коскай:

№ 2)

Калі асеньнія навіны
Зьмянілі сад, калі з бяроз
Рваў лісьце вецер, а мароз,
Наліўшы ягады-рабіны,
Траву губіў, і мы нагой
Ўзрывалі прэлых лісьцяў слой;

Калі патроху чырванелі
Чаромха, ліпа, стройны клён,
А гнёзды змрочныя варон
Між голага гальля чарнелі,
І грозны вечару пажар
Палаў між бура-сівых хмар;
Калі асеньні вецер дзіка
Стагнаў і глуха па начах
Грымеў у наш залезны дах, —
Тады да лета Вараніка
Ад нас зьнікала ў інстытут.

М. Багдановіч.

№ 3)

Калі-ж сачыўся бледнаваты
Зор сініх сьвет праз небасхіл,
І улягаўся вулак пыл, —
Мы ўсе пяялі каля хаты,
І напаўняў нягучны хор
Маркотнай песьняй сьціхшы двор.

М. Багдановіч.

№ 4)

Ці куры ў хаце сваім дурам
Падымуць часам шурум-бурум;
Ці абярэцца з іх якая,
Зьнячэўку пеўнем засьпявае
Для большай важнасьці, вагі;
Ці тут крумкач разок, другі
У небе крумкне смутна, глуха;
Ці ў юшках песьню завіруха
Зацягне жаласна, нудліва;
Ці загугукае страхліва

Злы гэты дух — сава-начніца
Ў кустох альховых над крыніцай,
Гугукне так, што сэрца ные,
Што аж сабака й той завые, —
Ўсё гэта — дрэннае злучэньне,
Праявы страшнай абвяшчэньне.
Я. Колас.

§ 13. Статут знакаў прыпынку, або абагульненьне правіл аб ужываньні знакаў прыпынку.

1. Коска.

Коска ставіцца:

Для выдзяленьня *прыдатка* (§ 2), *зваротка* (§ 3), *пабочных слоў і сказаў* (§ 5 і § 10), пасьля выклічнікаў (§ 4), для выдзяленьня *дапаўненьня з прыйменьнямі* апроч (апрача), заместа (Апроч ластавак, тут вадзіліся яшчэ шпакі. Заместа мяне, паслалі заграніцу майго брата), перад злучнікамі але, ды (=але), і, калі імі пачынаецца новы сказ (*Жыта злажылі, ды не надоўга. Сонца ирыгрэе, і сьнег растане*), для выдзяленьня падобных часьцін у *зьлітым сказе* (§ 6), залежных, або даданых, сказаў (§ 8) *злучаных сказаў* (§7), пры паўтарэньні якога-небудзь слова (Гэта быў *стары, стары* лес. *Ідзеш, ідзеш* ды спынішся супачыць), для аддзяленьня якой-небудзь даданай часьціны сказу, выражанай некалькімі словамі (Рабенькая круглая кароўка, *увелькі з вераб'інае вочка*, паўзла па гладзенькай былінцы), пасьля прыслоўяў **але, так, не,** пастаўленых перад сказамі (§ 4, увага), для аддзяленьня часьцін кругасказу (§ 12, ²).

Задачка 1. *У наступных прыкладах аб'ясьніць, чаму пастаўлены коскі.*

Прыйдзі пад вечар ты на поле ды палюбуйся ім, саколе! Усход жыве, гарыць, палае, слупы-праменьні

падымае. *Я. Кол.* Прывет табе, жыцьцё на волі! Там ня трэба ні шчасьця, ні ласкі; там няма ні нуды, ні клапот. Па-над белым пухам вішань, быццам сіні аганёк, б'ецца-ўецца шпаркі, лёгкі сінякрылы матылёк. Гэй, варушэцеся, коні панурыя! Ад родных ніў, ад роднай хаты, у панскі двор дзеля красы яны, бяздольныя, узяты ткаць залатыя паясы. І тчэ забыўшыся рука, заміж пэрсідзкага узору, цьвяток радзімы васілька. І цягам доўгія часіны, дзявочыя забыўшы сны, свае шырокія тканіны на лад пэрсідзкі ткуць яны. Мы сквапна цягнемся к старым поэтам, каб хоць душой у прошлым патануць. *М. Багд.* Хоць усім братом ня соладка жылося, але меншаму брату выпала самая горшая доля. *Т. Гушча.* На прыгуменьні, поруч з садам, павець з гумном стаяла радам. *Я. Кол.* Хоць віхры шалеюць, хоць песьні нямеюць, хоць страшна замучаны ты, — за добрую справу, за шчасьце і славу душу вырывай з цемнаты! *Я Куп.* Лес гудзе, дрыжаць галіны, стогне бор хваёвы; глуха шэпчуць верхавіны, гнуць свае галовы. *Я. Кол.* Не, не здаволіш чалавека, і будзе вечны ён калека. *Я. Кол.*

2. Двукроп'е.

Двукроп'е ставіцца:

У *зьлітым* сказе перад пералічэньнем (§ 6, 7), перад *прыдаткам*-пералічэньнем (§ 2), перад *чужаслоўем* (§ 11), у злучаных сказах, калі адзін сказ паясьняе другі (§ 7), у злучэньні *супрацiўным і вінавальным*, калі прапушчаны злучнікі (§ 7), калі прапушчан параўнальны злучнік (§ 7) і, наагул, *двукроп'е* блізка тое самае, што слова *значыць* (Прышла пара касавіцы: трэба прымацца за касьбу).

3. працяжнік і злучок.

Працяжнік ставіцца:

Пасьля пералічэньня, дзе прапушчана нейкая слова

(*Вясна, лета, восень і зіма — поры году*), калі хочуць затрымаць увагу (*Гляньце—нехта едзе. Падсадзі — сарву я грушку*), заместа слова *ёсьць* у сустаўным сказьніку (*Чужая сіла — асіна. Лішняя нітка — палатну завада*), у сказе, якi служыць адказам на пытаньне (*А хіба-ж там ён? — Там.*) Пасьля пераліченьня падобных часьцін у *зьлітым* сказе (§ 6), пры выдзяленьні некаторых *прыдаткаў* (§ 2), для выдзяленьня *пабочнага сказу* (§ 10), пры хуткім пераходзе ад аднаго дзеяньня да другога (§ 7, 5), калі прапушчаны прычынны, супраціўны або ўмоўны злучнік (§ 8, 4), пры аддзяленьні мовы аднае асобы ад другой (§ 11, 5), у кругасказе (§ 12) і, наагул, калі прапускаецца якое-небудзь слова. (*Поле — жоўты пясок*).

Злучок ставіцца:

Калі слова паўтараецца для памацненьня (*Чуць-чуць* ліпіць), пры складаных прыметах (*сьнежна-белы, цёмна-сіні*), у складаных прыйменьнях (*пад-над, з-за, з-пад*; § 14 4), для злучэньня частак **бы(б), жа(ж)** з папярэднім словам. (*Рад-бы даць, каму-б гета даць. А мой-жа ты саколік! Да куды-ж ты, дуб зялёны, пахінаешся?*), у падвойных прозьвішчах (*Дунін-Марцінкевіч, Лапко-Лабаноўскі, Рак-Міхалоўскі*).

4. двукосьсе.

Двукосьсем аддзяляецца:

Чужаслоўе (§ 11), прыдатак (§ 2), *слова*, на якое зварачаецца асаблівая ўвага або якое ўжываецца ў пераносным, няўласным значэньні. (*Прызнаюся, я не спадзяваўся такой „далікатнасьці“ ад мужыка. З мёду даўней варылі моцнае піво — „мёд“. Па ваду йдзе — „дзень-добры“ дае*).

5. Дужкі.

Дужкі ставяцца:

Для выдзяленьня *пабочных* сказаў (§ 10), навуковых тэрмінаў, некаторых паясьняльных слоў, правінцыялізмаў. (*Кажуць, што дрыгвічы называліся так дзеля таго, што жылі па нізкіх, балотных мясцох* (*дрыгвах*). *Пакланяліся нашыя продкі грому* (*Пяруну*), *сонцу* (*Дажбогу*) *і іншым зьявам прыроды. Ён цеміў* (*разумеў*), *што гэта ня так*)

Задачка 2. *Аб'ясьніць знакі прыпынку.*

Даўней былі „путныя баяры“, каторыя павінны былі правіць дарогі. На высокай гарэ, дзе ніхто не арэ, толькі птушка-арол дзе садзіцца, — там узбудуюўзьвяду, нізі ўсёй на віду, мураваную вежу-званіцу *Я. Куп.* Ясна-сьвяточна ў кра̀сы ўбярыся, птушкаю вольнай сягні ў вышыню, з сонцам злучыся, зоркай іскрыся, славай акрыйся — выйдзі спаткаці вясну! *Я. Куп.* Неба, сонца, месяц, зоры, людзі, пушча, уся зямля — усё да сэрца штось гаворыць, усюды бачу моц жыцьця *Я. Куп.* На прыгуменьні, поруч з садам, павець з гумном стаяла радам, а пад паветкай ўсе прылады: вазок, калёсы, панарады, старыя сані, восі, колы і вульляў некалькі на пчолы, яшчэ няскончаных; судзінка, стары цаберак, паўасьмінка, і розны хлам і лом валяўся, ад сонца, дожджыку хаваўся. *Я Кол.* Усё прачнулась прад вачыма беднае кабеты: маладыя дні дзяціны, дзявочыя леты, радасьць жыцьця і нягоды, сваркі, трасяніна — усё, чым жыцьце спатыкае кепскую часіну, усё прыпомнілась старэнькай. *Я. Кол.* Галоднаму і пушнінка — малінка. Шчырая праца — мазалёвая. „Што-то будзе, што-то будзе?“ у межах шэпча жыта. Спаленай нівы жаданьне ня збыта — міма хмурынка прайшла. На дварэ — паленьне, трэскі, куча сьметніку ляжыць. Бедна тут жыве народ, а працуе — льлецца пот. Беларускія баяры (з часам яны сталі называцца шляхтаю) стыкаліся з польскімі магнатамі: ім падабаліся прывілеі і правы польскае шляхты. Чорная Русь (цяперашняя Горадзеншчына) у свой час была асобным князёўствам. Гэта толькі гутарка адна — „прыехаў“: проста забралі сюды — і ўсё, бо дома ня было дзе дзецца.

Бывала, заміж „благодарю“, скажа Міхась „дзякуй“ ды аж пачырванее ад сораму. Еўка ніколі не хадзіла на сяло, бо дзеці дражнілі яе „рыжая“. *М. Кудз.* Яшчэ некалькі часу — і вёска зусім засынае. Болей навукі — меней страху. Але не-не, ды смутна стане. Сяк-так прымайстраваўся наш падарожны каля печы *Я. Кол.* „Я табе лялек нараблю і „катка“ запяю“, казала Марылька брату. А жнейкі жнуць, іх твар палае, іх пражыць, сушыць смага тая, якую трудна ім здаволіць, якая толькі „піць! піць!“ моліць. *Я Кол.*

6. Клічнік і пытальнік.

Пытальнік ставіцца:

Пасьля *простага* пытаньня ў пытальным сказе (§ 1,) пасьля *ўскоснага* пытаньня ў тым выпадку, калі перад ускосным пытаньнем стаіць двукроп'е. *Скажы мне, дубе: чаму ты ня гнешся перад бураю? Скажы мне, дубе: адкуль твая сіла? Скажы мне, браце: чаму я такая слабая?*)

Увага Некаторыя дапаўняльныя сказы прымаюць форму пытальных; гэта форма называецца *ўскосным пытаньнем*, прычым, пытальнік ставіцца толькі ў тым выпадку, калі перад ускосным пытаньнем стаіць двукроп'е; калі-ж будзе стаяць коска, то пытальнік ня ставіцца. (*Я ня мог зразумець, чаму сухое лісьце не загарэлася*).

Клічнік ставіцца:

Пасьля клічнага сказу (§ 1), пасьля зваротка (§ 4), пасьля выклічніка (§ 3).

Клічнік і пытальнік пры пэўнай пабудове сказу могуць мець значэньне пункту, пункту з коскай і коскі.

7. Трохкроп'е.

Трохкроп'е, або шматкроп'е, ставіцца:

Пры недаказе або перарыве мовы (§ 8, § 12), пры выражэньні моцнага пачуцьця (*Тхор!.. тхор! дзяржы яго!. дзяржы псяюху!.. Эх, ды й тхор-жа!.. Восьць, аж зьзяе!.. Я Кол.*).

8. Пункт з коскай.

Пункт з коскай ставіцца:

Паміж сузалежнымі сказамі (§ 9), паміж аднароднымі часьцінамі ў зьлітым сказе для больш выразнага чытаньня, асабліва тады, калі яго часьціны значна пашыраны. (*Падарожны расказаў людзям аб працы і вялікіх турботах, ім перанесеных; аб вышыні тых гор, якія ён бачыў; аб глебе ў тых краёх, надзвычайна ўрадлівай; пра зьвяроў і птушак, невядомых у нашым краі; пра людзей з непадобнай, інакшаю гаворкай*), паміж злучанымі сказамі (§ 8), у кругасказах (§ 13).

9. Пункт.

Пунктам аддзяляюцца адзін ад другога такія простыя і сустаўныя (складаныя) сказы, якія замыкаюць у сабе думку пэўную, зусім закончаную. (*Гарачы дзень. На полі душна. Прыціх той ветрык непаслушны, як-бы сваім аддаўся марам. Зацішак поля дыша варам і гоніць з твару поту рагі, і сохнуць губы ад тэй смагі. А жнейкі жнуць. У моры збожжа мільгае постаць іх прыгожа.* Я. Кол.).

Задачка 3. *Аб'ясьніць знакі прыпынку.*

Устань ты, старонка, родная маці! Годзі зімовага рабскага сну! Выйдзі на поле, на сенажаці, выйдзі спаткаці вясну! *Я. Куп.* За праўду, за шчасьце, за лепшую долю вязьміся, мой дружа, пастой; у крыўду ня дайся, свайго дабівайся, адвага хай будзе з табой! Хай горкія сьлёзы, што ў сьпеку, ў марозы льлюцца на беднай зямлі, дадуць табе, браце, сіл гора змагаці і ў сэрцы распаляць агні! *Я. Куп.* Ранюткі час. Нідзе нікога. Між дрэў зьвіваецца дарога, а па дарозе ты з кашом у лес шыбуеш ціхачом. *Я. Кол.* Весела пазірае ўвесну сонца на зямлю, як маці на сваё дзіця: загляне яно ўсюды — і ў бедную сялянскую хату, дзе так бедна й нявесела; і на пяшчаную горку, і ў лагчынку, дзе думаў сьнег знайсьці сабе прыпынак; і ў лес, і на луг —

усюды льлецца яго сьвет і цяпло. Будзіцца со сну наша зямліца; расьце на кусьце лісточак, і зелянее тады травіца; аджыў жучок і мутылёчак; шэра зязюля зранку і ўвечар яра кукуе ў садзе; павее ціхі і цёплы вечар; пойдзе скацінка ў стадзе. *Ст. Ул.* Што шуміш так неспакойна, жыцейка у полі? Ці ня чуеш, што пад градам зьляжаш ў роўным доле? *Я. Кол.* Лес! аб чым шумяць твае вяршыны? Лес! што шэпчаш, векавы? Браты! вялікая дарога чакае нас і родны край. *Я. Кол.* Эх ты!.. Толькі хвалішся... Глянуў — і то самлеў! — Дзяціны час!.. Я памятаю зімы прыход у нашым краю: стаіць над лесам шум маркотны, па небе хмары, як палотны, паўночны вецер расьцілае, і бель над далямі зьвісае. *Я. Кол.* Дзяўчынка абярнулася да бацькі, што нязграбна, памужчынску, кошкаўся каля печы, ды сказала: „Тата, кіньце!.. Я зраблю... я ведаю...“ Канец!.. Як проста гэта слова і мнагазначна, заўжды нова! Канец!.. Як многа разважаньня і засмучонага пытаньня ў гэтым простым, страшным слове! *Я. Кол.* — Пастой! А там што? — Там? Гармата. — Чаму-ж няма пры ёй салдата? — *Я. Кол.* Праца ўвесь сьвет ускарміла, праца нам шчасьце дае; працаю сілы прыроды к людзям у слугі ідуць, з ёю-жа ў сьвеце народы лепшае долі прыждуць. *Ц. Гарт.* Станьце, хмурынкі, над рубяжамі родных палеткаў, палёў! Каршун, падняўшыся высока над лугам, круціцца ў небе, выглядаючы сабе пажытак, і нудны крык яго голасна расплываецца над супакоеным лугам. Пілiп стары ў грамадзе старшынёю быў з паўвеку; ці ў працы, ці ў радзе — няма, як ён, чалавека; шчыры, добры і разумны, гаспадар прытым надзіва; вёў найлепей сход наш шумны, судзіў, радзіў справядліва. *Я. Луч.*

§ 14. Кароткі паўторны пытальнік.

1) Пытаньні да тэксту.

1) Калі ў канцы простага сказу ставіцца пункт? коска? кропка з коскай? двукроп'е? пытальнік? клічнік?

Адказ. У канцы простага сказу, які выражае сабою зусім закончаную думку і ня зьвязан цесна сэнсам з наступным сказам, ставіцца *пункт.*

Калі сказ выражае сабою пытаньне, то на канцы яго ставіцца *пытальнік.*

Калі ў сказе выражаецца покліч, загад, просьба, перасьцярога, страх, радасьць, зьдзіўленьне ці што падобнае, то ў канцы ставіцца *клічнік.*

Сказ, цесна зьвязаны сэнсам з наступным сказам, або злучаны з ім злучнікамі **і, ды** (=**і**) **а**, мае на кацы *коску.*

Сказ разьвіты, цесна зьвязаны сэнсам з наступным сказам, можа мець на канцы і *пункт з коскай.*

2) Калі звычайна ставіцца ў сказе працяжнік? Калі ўжываецца злучок?

3) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца зваротак?

4) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца прыдатак?

5) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца выклічнікі?

6) Якімі знакамі прыпынку выдзяляецца пабоччае слова?

7) Чым аддзяляюцца ў зьлітым сказе аднародныя суставы?

8) У якіх выпадках аднародныя сустаaы ў зьлітым сказе, зьвязаныя злучнікамі **і, ды** (=**і**), **або, ці, то, ні** і інш. могуць аддзяляцца адзін ад другога коскамі?

9) Якія яшчэ знакі прыпынку бываюць у зьлітым сказе?

10) Якімі знакамі прыпынку аддзяляецца дадана-залежны сказ?

11) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца дзеяпрыметныя і дзеяпрыслоўныя выражэньні (скарочаныя сказы)? Калі яны не выдзяляюцца?

12) Калі паміж злучанымі сказамі ставіцца коска? пункт з коскай? двукроп'е?

13) Чым выдзяляюцца пабочныя словы (сказ) у сказе?

14) Чым выдзяляецца чужаслоўе?

15) Які знак прыпынку ставіцца перад чужаслоўем?

16) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца словы аўтара, калі яны стаяць пасярэдзіне чужаслоўя?

17) Калі ставіцца трохкроп'е?

18) Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца суставы ў кругасказе?

2) Пытаньні граматычнага зьместу.

1) Як злучаецца большасьць слоў, што становяць склад сказу?

2) У чым выражаецца сувязь слоў *па дапасаваньню?*

3) У чым выражаецца сувязь слоў *па кіраваньню?*

Адказ. Словы, што складаюць сказ, могуць быць зьвязаны паміж сабою так:

а) адно слова ставіцца ў тым-жа родзе, ліку, і склоне або ў тым-жа ліку, у якім стаіць другое, да якога яно адносіцца; такая сувязь слоў называецца *дапасаваньнем;*

б) адно слова патрабуе пасьля сябе пэўнага склону другога слова; такая сувязь слоў называецца *кіраваньнем.* (Кіраваньне залежыць ад дзеяслова з імем).

4) Якія словы ў сказе не дапасуюцца і ня кіруюцца?

5) Якія сказы называюцца простымі?

6) Чым адрозьніваецца просты непашыраны сказ ад пашыранага?

7) У якой мове — пісьменнай ці вуснай — найчасьцей сустрачаюцца няпоўныя сказы? Чаму?

8) Што такое прыдатак-імя?

9) Чым выражаецца сувязь прыдатка з тым словам, да якога ён адносіцца?

10) Чым розьніцца прыдатак ад зваротка?

11) Які сказ называецца зьлітым?

12) Які сказ называецца сустаўным?

13) З злученьня якіх сказаў вытвараецца сустаўны (складаны) сказ?

14) Што называецца складана-залежным сказам?

15) З чаго складаецца сустаўны незалежна-злучаны сказ?

16) Якія сказы называюцца дадатнымі?

17) Якія сказы называюцца асноўнымі?

18) Якое значэньне мае дадатны сказ?

19) Як адносіцца дадатны сказ да асноўнага?

20) Па якім пытаньням пазнаюцца дадатныя сказы?

21) Як называюцца (якія бываюць) дадатныя сказы?

22) Што такое дзеясловная прымета? Чым яна розьніцца ад прыметы? Якія часы мае дзеясловная прымета?

23) З чаго складаецца дзеясловна-прыметнае выражэньне (скароч. сказ)? Якое значэньне ў сказе мае гэтае выражэньне?

24) Калі, у якіх разох можна замяніць дадатна-азначальны сказ дзеясловна-прыметным выражэньнем?

25) Што такое дзеясловнае прыслоўе? Чым яно розьніцца ад прыслоўя?

26) Што такое дзеясловна-прыслоўнае выражэньне? Якое значэньне ў сказе мае дзеясловна-прыслоўнае выражэньне? Якія дадатныя сказы могуць замяняцца дзеясловна-прыслоўнымі выражэньнямі?

27) Пры якой умове магчыма замена сказу акалічнасьці дзеясловна-прыслоўным выражэньнем?

28) Якія сказы называюцца ўмоўнымі?

29) Якія сказы называюцца ўступальнымі?

30) Як пазнаюцца ўмоўныя і ўступальныя сказы — па пытаньням ці па сэнсу?

31) Якія словы і сказы называюцца пабочнымі?

32) Што называецца чужаслоўем, або чужаслоўным сказам?

33) Што называецца кругасказам?

Матар'ял для сьпісваньня й разбору.

1. ЛЕС НА ПАЛЕСЬСІ.

Верхам крыжастым узьняўшысь высока,
Хмурыя елкі панура шумяць;
Дзе-ні-дзе вынікне дуб адзінока,
Дзе-ні-дзе вязы, як вежы, стаяць...
Дзікае месца! Ўсё лес і балоты,
Купін мільёны, кусты лазьняка;
Боязна шэпчуць ў балоце чароты,
Глуха, трывожна шуміць асака.
Што? — Невядома для нашых вушэй:
Нетры лясныя спрадвеку хаваюць
Некую тайну ад вока людзей.
Чорная грэбля лягла срэдзь балота;
Хвораст, бярвеньне, як рэбры, тырчаць;
Грэбля паганая, гразь і плюхота...
Мова нядобрая ходзіць пра гаць.

Я. Колас.

2. NA PALEŚSI.

Daroha ŭvieś čas išła lesam. Les zredka razryvaŭsia nievialičkimi palankami, na jakich časami runieła žyta, a pa krajoch tam-siam papadalisia staradreviny-chvoi, pyšna razrosšysia na prastory, abo raźvisłyja taŭščeraznyja duby, jak zamožnyja haspadary; na hetych duboch palašuki-bortniki rabili cełyja pčolniki, zaciahnuŭšy tudy kala dziesiatku vullaŭ.

Palanki znoŭ źmianialisia lesam — to strojnym baravym, to nizkim bałotnym. Vysokija tonkija biareziny miašalisia z šerymi chvojami i prydavali charaktar markoty j zasmučeńnia ŭsiamu malunku. Les znoŭ rasstupaŭsja, dajučy miesca biazkonca vialikim bałotam. Bałoty ciahnulisia daloka-daloka pamiž lesu dy zamykalisia lesam, što čuć-čuć čarnieŭsia roŭnaju pałoskaju na dalokim niebaschile. Cełaje mora vysokaj paryžełaj travy zastałosia zimavać tut, bo siudy nia zojdzie ni hoviada, ni čałaviek z kasoju. Niaźličonyja kupiny, nizkarosłyja chvojki na ich, pačarniełyja karčahi daŭno admierłych dzieraviak raśli j hnili tut spradvieku. Siarod hetych kupin bliskučymi jstužkami pavivalisia časami pałoski vady — čystyja, hładkija, jak šlifovanaje škło. Nieviadoma, z jakich časoŭ stajali nad imi zasochłyja staryja sparachniełyja alešyny, jak śviečki, i markotna hladzieli ŭ nieba. Ad hetych bałot padychała niekim niavyraznym sumam; cichim žalem viejała ad hetych adnatonnych malunkaŭ paleskich kutkoŭ, dzie ŭsio-ž taki žyćcio stvarała svaje asobnyja formy i, nia hliedziačy na ŭsiu ŭbohaść, mieła svaju pavabnaść i charastvo, svoj tvar, poŭny pužlivaha zadumieńnia. Ale hetyja malunki tamili vočy i zasmučali serca, i mimavolna staraješšia znajści niešta takoje, na čym možna było b adpačyć i supakoicca.

Taras Hušča.

3. КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ.

Каліноўскі радзіўся ў Горадзеншчыне, у Ваўкавыскім павеце, у 1838 годзе. Бацька яго, дробны зьбяднелы шляхціц, ужо ня мог жыць з зямлі і зарабляў хлеб, як саматужнік-ткач. Сына ён аддаў у навуку. Кастусь скончыў пяціклясовую прогімназію ў Сьвіслачы і паступіў у Маскоўскі унівэрсытэт. За

ўдзел у студэнцкіх непарадках яго адтуль выключылі, і ён пасьля ўсялякіх труднасьцей залічыўся ў Пецярбурскі унівэрсытэт і скончыў яго, як кандыдат права. У унівэрсытэце Каліноўскі жыве звычайным жыцьцём студэнта-бедняка і зыходзіцца з рускімі падпольнымі народніцкімі гурткамі і рэволюцыйнымі польскімі організацыямі. Творы Гэрцэна і Бакуніна робяць вялікі ўплыў на яго сьветапагляд. У 1860 годзе Каліноўскі ўжо тыповы рэволюцыянэр-народнік таго часу. У 1862 годзе Каліноўскі ўжо на Беларусі. Зразумела, што тут ён адразу знаходзіць сабе месца ў лягеры чырвоных паўстанцаў і робіцца членам літоўскага патаемнага ўраду. Усю восень, пад імем Васіля Сьвіткі, апрануўшыся ў сялянскую вопратку, ходзіць ён па вёсках добра знаёмай яму Горадзеншчыны і вядзе пропаганду сярод сялянства. Паліцыя ганялася па яго сьлядох але злавіць не магла, бо сяляне хавалі яго. Ён быў сярод іх сваім чалавекам, імя яго было акружана ўсякімі легэндамі. Вандруючы па працоўных беларускіх вёсках, ён пераканаўся, што толькі тады паўстаньне можа мець пасьпех, калі селянін пойдзе яго рабіць. А селянін толькі тады пойдзе яго рабіць, калі яно будзе накіравана для здавальненьня яго інтарэсаў, а не інтарэсаў зямляўласьнікаў, і трэба якраз так пакіраваць паўстаньне. Гаворыць Каліноўскі з сялянствам у яго, роднай яму беларускай мове, у гэтай-жа мове друкуе ён свае адозвы і часопісі-проклямацыі да сялянства, падпісваючы іх псэўдонімам „Яська, гаспадар з-пад Вільні“. Літаратурны псэўдонім яго робіцца такім-жа популярным сярод сялянства, як і звычайнае імя. Энэргічны, бясстрашны, поўны энтузыязму й веры ў перамогу беларускіх працоўных мас, ён

быў найяскравейшаю асобаю паўстаньня на Баларусі. Таварышамі і памочнікамі Кастуся Каліноўскага былі людзі, падобныя да яго. З іх нам вядомы—Т. Дылеўскі, па паходжаньні дробны шляхціц, акуратны выканаўца плянаў Кастуся, чалавек вялікай вытрыманасьці і дысцыпліны; паручнік рускай службы, добры организатар і агітатар Малахоўскі настаўнік па профэсіі, пропагандысты сярод інтэлігэнцыі Пшыбыльскі і інш.

Віленскі патаемны ўрад, кіруючы паўстаньнем на Беларусі, складаўся з 5 асоб: капітана рускай службы Зьвіждоўскага, Кастуся Каліноўскега, Малахоўскага, чыгуншчыка Вярыгі і доктара Длускага. Прадстаўніком варшаўскага ўраду на Літве і Беларусі быў Дзюлёран. Большасьць ураду складаецца з чырвоных. Дзюлёран—выразны белы. Дзюлёран пачаў пасылаць у Варшаву даносы на чырвоны ўрад. Цэнтральны ўрад рашыў захапіць уладу на Беларусі ў белыя рукі. Пастунова чырвоныя часткаю выціскаюцца з віленскага комітэту (Каліноўскі, Малахоўскі), часткаю выбываюць самі па сабе (Зьвіждоўскі) і замяняюцца белымі. Каліноўскі з таварышамі, каб падмацавацца, уступаюць у зносіны з чырвонаю групаю Варшаўскага цэнтральнага ўраду.

У 1863 годзе выбухае паўстаньне на Беларусі. К. Каліноўскі прымае шчыры ўдзел у паўстаньні і становіцца кіраўніком чырвоных паўстанцаў — сялян. Царскі ўрад, жадаючы як найхутчэй задушыць гэта паўстаньне, пасылае на Беларусь вядомага вешальніка „вернага роса“, Міхайлу Мураўёва. Мураўёў, дзякуючы расійскім войскам, нішчыць паўстанцкія атрады. Каліноўскі прымушан быў хавацца, каб не папасьці ў рукі маскоўскіх катаў-чыноўнікаў. Цяжка прыхо-

цзілася Каліноўскаму. Што ні тыдзень прыходзілася яму мяняць сваё прозьвішча, што ні дзень — сваю кватэру і вопратку. Усе спробы злавіць Каліноўскага канчаліся няўдачаю, бо сялянства і гарадзкая бедната давалі яму прыпынак. Каліноўскі чакаў вясны, каб зноў распачаць паўстаньне працоўных на Беларусі.

Але гэтую надзею яму ня прышлося ажыцьцёвіць. Каліноўскі быў арыштаваны ў 1864 годзе, 7 студзеня у Вільні, у Сьвятаянскіх мурох, на кватэры настаўніка.

Некалькі месяцаў пратаміўся ў турме чырвоны дыктатар, чакаючы сьмяротнай кары.

Яго мучылі выпытамі і пагрозамі, але зламаць не маглі. Ён заставаўся цьвёрдым, поўным веры ў сваю справу. З турмы яму ўдалося напісаць да сваіх прыяцеляў і прыхільнікаў два лісты: адзін да сваёй бацькаўшчыны — Беларусі, другі — да беларускага народу. Для нас мае асаблівую цікавасьць другі ліст, каторы мы тут і прыводзім:

„Беларусы, браты мае родныя! З-пад шыбельніцы маскоўскай прыходзіцца мне пісаць да вас і, можа, астатні раз. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе! Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, але ня жаль згінуць за тваю праўду. Прымі, народзе, па шчырасьці маё слова перадсьмертнае, бо яно як-бы з таго сьвету толькі для дабра твайго напісана. Няма-ж, браткі, большага шчасьця на гэтым сьвеце, як калі чалавек мае розум і навуку. Тады толькі ён можа быць у радзе, жыць у дастатках, і тагды толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, бо, узбагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой цэлы шчыра палюбіць. Але як

дзень з ноччу ня ходзіць разам, так і навука праўдзіва ня йдзе разам з няволяй маскоўскай. А пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога ня будзе. Ня будзе праўды, ня будзе багацьця і ніякай навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, а на пагібель нашу. Ваюй, народзе, за сваё чалавечае і народнае права, за сваю веру за зямлю сваю родную. Бо я табе з-пад шыбельніцы кажу, народзе, што тады толькі зажывеш шчасьліва, калі над табой маскаля ўжо ня будзе.

Яська гаспадар з-пад Вільні".

У красавіку 1864 году адбылася кара сьмерцю чырвонага дыктатара, каторага сялянская маса назвала „каралём Літвы", разумеючы пад Літвою беларускія абшары. Сёмага (20) красавіка 1864 году ў дзень кары Каліноўскага была ясная халодная раніца. Каліноўскі шоў на кару цвёрдаю, сьмелаю ступою. Прышоўшы на Лукіскі пляц, ён стаў тварам да шыбельніцы і толькі часам кідаў погляд на далёкі натоўп.

4. NAŠYJA HAŠCINCY.

Jość štoś niazvyčajna pryhožaje ŭ hetych pryvolnych staraśvieckich haścincah na Biełarusi. Šyroka j razmašysta pralahajuć jany ad vioski da vioski, ad miastečak da haradoŭ, złučajučy paviety j całyja krainy. Kolki charastva j čaroŭnaha pryvabu ŭ sinich ich dalach! Kolki novych malunkaŭ, śviežych motyvaŭ i tajemnych zdareńniaŭ abiacajuć jany vačom i sercu padarožnaha! Z jakoju nadzvyčajnaju siłaju paryvajuć jany da siabie, i jak mocna dakranajucca da strun twaje dušy! Jakaja-ž siła załožana ŭ hetych prastorach nieabnimnych rodnych šlachoŭ, i jakuju ŭładu majuć jany

nad taboju, nespakojny, viečna zakłapočany padarožny?! Ci nia hetaja, nikim niavykazanaja kazka ich, jakaja składałasia doŭhimi viakami dy zapisvałasia ahniavymi literami ludzkoje kryŭdy ŭ sercach miljonaŭ padarožnych, što jšli j jechali pa hetych haśćincach i dumali svaje dumki? Ci nie jana, heta letapiś časoŭ, tak hłyboka zapadaje ŭ dušu, kab adbicca ŭ joj, znajści svoj peŭny vobraz i formu dy hroznaju małankaju žachnuć hetuju strašnuju ciemru, što źvisła nad krajem? A moža heta tajemnaja j strašnaja biaźmiežnaść błukańnia pa świecie, dzie trudna vyznačyć pačatak i kaniec, symbolami jakich źjaŭlajucca hetyja haścincy, aviavaje dušu tvaju niavyraznym chvalavańniem dy kliča jaje źlicca z biazskrajnaściu ziamli? Ci to — niajasny adbitak viečnaha niezdavalnieńnia ludzkoha, tajemny poklič da šukańnia inšych form žyćcia, nieśviadomaje imknieńnie da lepšaje doli? Ci to — paryvańnie dušy raźbić niekija hranicy, kab vyrvacca na biaźmiežnyja prastory?...

Ech, haścincy, rodnyja haścincy! Chto pierakaža nam vašy kazki, razhadaje dumki, naźbiranyja j napisanyja na hetych kamloch vašych prysadaŭ?!

Taras Hušča.

5. ШТО ТАКОЕ ПЛОДАЗЬМЕН.

Каму з нас ня прыходзілася чуць ад старых людзей, што даўней ураджаі былі шмат лепшыя й большыя, чымся цяпер. І гэта праўда. Сама навука нават гэта самае нам паказвае. Здаўна ўжо людзі вучоныя рабілі ўсялякія спробы з засевамі і перакаваліся вось у чым.

Калі праз доўгі час, праз колькі год, сеяць на адным і тым самым месцы адну і тую самую зба-

жыну, то як не вырабляй зямлі, як не давай гною, а збажына гэта пачне даваць штораз слабейшы ўраджай і меншы ўмалот.

Гэтак рабілі пробу ў адным дварэ на Украіне, дзе праз сорак год сеялі на адным і тым самым кавалку зямлі пшаніцу. Зямлю выраблялі і гнаілі кожны год аднолькава. І што-ж вышла? Калі першыя гадоў дваццаць намалочвалі пшаніцы з гэтага кавалку пудоў 80, пасьля з яго мелі ўсяго 60 пудоў, а нарэшце толькі 50. Само сабой, каб сеялі яшчэ далей гэтак сама, то ўраджай яшчэ-б паменшыўся.

Ня менш яшчэ цікаўную практыку паказвае нам Віленскае пробнае поле з жытам. Там засявалі адзін і той самы кавалак поля пры аднолькавай з году ў год вырабцы зямлі праз 9 гадоў. У першым годзе намалацілі жыта з гэтага кавалку поля 119 пудоў, праз тры гады было ўжо ўмалоту ня больш, як 75 пудоў, а яшчэ праз тры гады — ўсяго толькі 38 пудоў.

Як бачыце, розьніца ўмалоту паміж першым трохлецьцем і апошнім — не маленькая: 119 і 38 пудоў! У чым-жа прычына гэткай розьніцы? А вось разгледзім.

Усе нашы палёвыя расьліны цягнуць з зямлі сваімі карэньчыкамі тры найважнейшыя і найпатрабнейшыя для свайго ўзросту пажывы: фосфар, калі і азот. Толькі тады зямля й будзе добра радзіць, калі ў ёй ёсьць заўсёды дастатак гэткага корму для расьлін. Трэба толькі ведаць і памятаць нашаму хлебаробу, што ня кожная расьліна выцягвае для сябе з зямлі адзін і той самы корм.

Жыта, авёс, ячмень і да г. п. — так званыя злакі — забіраюць з зямлі найболш азот (салетру) і фосфар.

Бульба, буракі, морква і іншыя падобныя, так званыя карня-плоды — жывяцца найбольш каліем (паташом), мала ўжываючы азоту й фосфару.

Урэшце, расьліны, так званыя матыльковыя, як гарох, боб, выка, канюшына і да г. п., найбольш забіраюць з зямлі фосфар і калі (паташ), а зусім не чапаюць грунтовага азоту, бо маюць такі ўжо свой склад у росьце, што патрэбны сабе азот цягнуць з паветра.

Значыцца, адны расьліны ласы на азот, другія — на паташ, іншыя — на фосфар і калі.

Цяпер лёгка зразумець, што калі мы пачнем сеяць на адным і тым самым месцы аднолькавую расьліну, г. зн. такую, каторая цягне з зямлі адну і тую самую пажыву для сябе, то хоць-бы зямля была найлепшая, усё-ж такі яна скора выпалашчацца з якого колечы корму.

Гэтак, калі мы будзем сеяць на адным месцы ўсьцяж толькі злакі, то яны скора выцягнуць з зямлі ўвесь азот і фосфар (а паташ будзе там валяцца бяз ніякай карысьці), і ці то жыта, ці авёс, ці іншыя якія злакі радзіць перастануць.

Тое самае выйдзе, калі-б пачалі мы садзіць усьцяж на адным месцы бульбу ці іншыя карняплоды: найлепшая зямля ў скорасьці так зьбяднее на паташ, што ўраджай будзе зусім слабы, хоць сама зямля будзе вельмі багата на азот і фосфар.

Апрача таго, сеючы аднаго складу расьліны ўсьцяж на адным месцы праз колькі год, ня толькі

што зямля выпалашчацца з таго ці іншага корму, але могуць быць і другія, ня меншыя, калі ня большыя, беды і страты ў засевах.

Вядомая рэч, што кожная расьліна мае сваіх асобных ворагаў — шкоднікаў. Прыкладам, на жыта нападаюць жытні рабак, гэсэнская муха, пільшчак і да г. п. На бульбу — драцяногі рабак, бульбяная гніль і іншыя.

Дык калі завядзецца на полі ў якой-колечы збажыне шкоднік, а мы праз колькі год на тым самым месцы будзем сеяць ці садзіць тую самую расьліну, на каторую якраз гэты шкоднік ласы і толькі ёй жывіцця, то гэтым мы так дагодзім свайму ворагу, што ён гатоў настолькі распладзіцца, што можа зьнішчыць увесь засеў.

Зусім інакшае, асаблівейшае маюць значэньне для грунту ўсе матыльковыя расьліны, як канюшына, боб, выка, гарох і г. д.

Усе яны адзначаюцца тым, што карэньні свае запушчаюць у глыб зямлі на аршыны два, а то і болей, і такім парадкам цягнуць з зямлі пажыву сабе тую, каторую не дастануць сваімі кароткімі карэньчыкамі іншыя расьліны, як жыта, пшаніца авёс і г. д.

Апрача таго, на карэньчыках бабовых расьлін нарастаюць такія гузочкі, у каторых плодзяцца маленькія жывучкі (бактэрыі), вось гэтыя бактэрыі і маюць у сабе тую асаблівасьць, што, жывучы ў сваіх гузочках на карэньнях матыльковых расьлін, захопліваюць з паветра азот і перадаюць яго, колькі трэба, расьлінам. Мала таго, калі з поля зьбярэцца засеў, то яшчэ застаецца азот у сьцябле і карэньнях

Матыльковыя расьліны, значыцца маюць у гаспадарцы вялікае значэньне:

1) выцягваюць корм з глыбі зямлі, дзе йнакш ён прапаў-бы без карысьці;

2) ня толькі не забіраюць азоту, які быў у запасе ў грунце, але яшчэ самі яго сьцягваюць з паветра і частку пакідаюць пасьля сябе ў ральлі.

Лубін, напрыклад, каторы таксама прыналежыць да матыльковых расьлін, дзеля таго толькі найбольш і сеюць, што заараўшы яго, мы заворваем разам з ім і той корм, каторага ён насмактаўся з глыбі зямлі, і той азот, каторы ён сабраў з паветра пад верхнюю скібу; адтуль ужо могуць карыстаць з гэтага і расьліны з кароткімі карэньчыкамі, як жыта, авёс і іншыя.

Цяпер хіба будзе ясна і зразумела, чаму нельга сеяць на адным і тым самым месцы ўсьцяж праз колькі год аднакавае збожжа, а трэба яго чарадаваць.

І так: зернавыя пасевы, як жыта, пшаніца, авёс і другія — бяруць з зямлі найбольш азоту й фосфару, а мала паташу.

Зямляплоды — бульба, буракі, морква і г. д. — якраз наадварот: выцягваюць шмат паташу, а затое мала ўжываюць азоту й фосфару.

Пасьля зямляплодаў выпадае сеяць зноў зернавое дабро; гэтак і робяць: сеюць ярыну, бо хоць паташ з зямлі пасьля зямляплодаў будзе выпаласканы, але ён для ярыны ня надта і патрэбны, а фосфару і азоту, каторых зямляплоды мала ўжывалі для сябе, праз гэты час столькі ўзапасіцца ў зямлі, што іх якраз хопіць для ярыны.

А скуль-жа ўзяўся гэты новы прыбытак азоту й фосфару?

Сельска-гаспадарская практыка й навука паказалі нам, што калі каторага году пасеянае дабро мала спажывае дла сябе якога-колечы корму з зямлі, то яго там прыбывае, дзякуючы розным прычынам: паветру, клімату і г. д., а таксама — складу самой нашай зямлі, дзе капошацца мільярды розных бактэрый-жывучак, рабакоў, кузурак і іншых памочнікаў зямляроба. Памочнікамі нашымі дзеля таго іх можна назваць, што ўсе яны, расплоджваючыся, жывучы і ўміраючы, узбагачаюць зямлю markup рознымі, патрэбнымі для ўзросту расьлін кормамі.

Вось, значыцца, каб зямлю ня пустошыць і мець пэўныя ўраджаі, нам і трэба чаргаваць год за годам свае расьліны так, каб адны другім не парашкаджалі, г. зн., каб сёлетняя расьліна ня выцягвала залішне таго корму з зямлі, які патрэбны будзе для расьліны на будучы год.

Разумна і ўмела нарыхтаванае гэткае чарадаваньне расьлін і называецца *плодазьменам*.

Плодазьмены бываюць розныя: 4-польныя, 5, 6, 7 і г. д.; бываюць нават 12-польныя і болей. Усё залежыць ад таго, на колькі палеткаў падзелена ўся ворная зямля.

Даваць які-колечы агульны рэцэпт ці модэль, якім павінен быць плодазьмен, зразумела, ніводзін мудрагель ня можа, бо ўсё гэта залежыць ад мясцовых варункаў, г. зн.: якая і колькі зямлі, колькі ёсьць сена, з чаго найлепшы можа быць даход на месцы, ці далёка ад гандлёвага ці жалезнадарожнага пункту і г. д. і д. г. п.

Толькі добра ведаючы ўсе гэтыя варункі, можна акуратна параіць, як нарыхтаваць новую, больш даходную гаспадарку пры помачы плодазьмену.

6. DUDAR.

Try rodnyja braty mieli adnaki rozum, adnakija myśli j dumki. Tolki nie adnakaja dola spatkała kožnaha brata ŭ žyćci. Choć usim bratom nia vielmi sołatka žyłosia ale Mienšamu Bratu vypała samaja horkaja dola. Prysudziła jana jamu samy horšy kutok, kinuła miž bałot i mchoŭ. Kiepska žyłosia Mienšamu Bratu. Płakaŭ jon, i nichto nia bačyŭ jaho śloz ci nie chacieŭ bačyć. Špiavaŭ jon i pieśni, doŭhija, nudnyja pieśni, pieśni niadoli. Havaryŭ i kazki, i tolki ŭ kazkach jon bačyŭ siabie ščaślivym. Jaho ślozy kapali razam z rasoj na ziamlu. Hreła sonca, i ślozy, źmiašanyja z rasoj, padymalisia k niebu i adtul kidalisia nazad, na ziamlu, čystymi kapielkami. I tak jany viečna kružacca z ziamli na nieba, z nieba na ziamlu. I nikoli nia vysychali vočy Mienšaha Brata. Toŭsty vysoki les adzin tolki słuchaŭ jaho pieśni i sam pamahaŭ jamu śpiavać svaim doŭhim šumam. Vychodziŭ Mienšy Brat u viečary na dvor, braŭ svaju dudku, sadziŭsia na pryźbie svajoj chaty i hraŭ. Miesiačyk kaciŭsia pa niebie, płyli biełyja chmarki. Zorki, jak saramlivyja dziaŭčatki, pazirali na ziamlu praz biełyja tonkija chmarki i słuchali Mienšaha Brata, jak hraŭ jon na dudcy. I cicha było na sercy, jak cicha była sama nočka. I dumki, jak tyja chmarki, lohka radzilisia ŭ sercy j płyli jany nieviadoma kudy, daloka-daloka, umirali cicha-cicha, jak pavoli rastavali j biełyja chmarki ŭ niebie. Tolki puhač i sava złym krykam svaim budzili ad ščaślivych dumak Mienšaha Brata. Jon pračynaŭsia, jak ad snu, i dumki druhija, dumki niadoli, jak nažom, kałoli jamu ŭ serca.

Ni dumak, ni piesień jaho nichto nia znaŭ i nia čuŭ ci nie chacieŭ znać i čuć. Jaho žalba prapadała, jak prapadaŭ tuman z uschodam sonca, što visieŭ nad bałotam. Raźbiraŭ jaho tolki adzin les, i lesŭ adkryvaŭ Mienšy Brat svaje dumki, bo ludzi śmiajalisia z jaho słoŭ i piesień. A z lesam

žyłosia valniej: les nie daviŭ jaho, nia hnaŭ, jak hnali j davili jaho ludzi. I Mienšy Brat zrabiŭsia cichi, spakojny, aściarožny i nikomu nie adkryvaŭ svajoj dušy. Mienšy Brat adzičeŭ. Les i bałoty adharadzili jaho ad usiaho śvietu.

Prašło mnoha času.

Usie try braty sustrelisia. Starejšy Brat paziraŭ śmieła. Jon byŭ u botach, u kramnych nahavicach i kašuli, a pavierch kašuli — kamizelka. Havaryŭ Starejšy Brat skora, mova jaho była admienna, i Mienšy Brat ledźvie moh raźbirać jaho.

Na Siarednim Bracie była vysokaja šapka, šyrokija biełyja nahavicy, boty. U zuboch — kruhłaja lulka na karotkim cybuku. Havaryŭ jon mała.

Mienšy Brat vyhladaŭ starejšym za ich abodvuch. Barada jaho była sivaja, ruki dryžali. Sam jon byŭ tonki, chudy. Jamu jakby brydka było pierad bratami, što na im sivaja rvanaja śvitka, kruhłaja šapka-kučomka, na nahach łapci, a karavyja anučy abvivali chudyja nohi.

Havaryli braty ab usim: ab horkaj svajoj doli, ab praŭdzie, ab žyćci.

Mienšy Brat maŭčaŭ. Jamu nie davali havaryć tej movaj, katoraj havaryŭ jon sam z svaimi dumkami, z lesam. Z jaho movy śmiajalisia starejšyja braty.

— Havary ty tak, jak havaru ja, — kaža Starejšy Brat, — i nie strachaj ty movu ludzkuju. Tvaja mova — niamaja mova; što skazaŭ ty śvietu na svajoj movie? Dzie pieśni tvaje? Chto čytaŭ tvaje dumki, pracu twajho rozumu i serca? Dzie pieśniary tvaje? Čym ty pachvališsia?

— Lepšaj movy ja nia čuŭ. Havaru, jak znaju. Brat! Chto doŭha maŭčaŭ, tamu chočacca mnoha havaryć. A ja maŭčaŭ usio žyćcio, i mnie chočacca havaryć: nia adbiraj ty

ad mianie choć hetaha prava. Spytajsia ŭ chvajovych kryžoŭ. Jany tabie skažuć pra maje dumki. Maje dnmki napisany ślaźmi, a ślozy razam z dumkami raźlilisia ŭ rečcy. Viecier—piaśniar moj. Hora i bol radzili maje pieśni, i słuchaŭ ich les. Spytajsia lesu — jon skaža pra pieśni maje.

Skažu tabie kazku. Pasadziŭ pan dudara ŭ hłybokim sklepie za kamiennyja ścieny. Kaža jamu pan: „hraj mnie na dudcy, kab ja čuŭ tvaje pieśni i tady ja pazvolu śpiavać ludziam pieśni, daruju prava raskazać śvietu pra dumki tvaje“.

Praz kamiennyja ścieny nia vybiłasia pieśnia dudara i nichto jaho nie pačuŭ. „Ty pawinien maŭčać! — kaža pan dudaru, — bo pieśnia tvaja ničoha nie skazała majmu sercu. Niachaj astajucca ŭ tabie tvaje dumki i pieśni“. I dudara z taho času słuchała pustoje pole, bałota j les.

Brat! usie my šukali ščaścia, tolki jšli my nie adnakimi darohami. Tabie choć trochi śviaciła sonca, a ja jšoŭ, jak u nočy. Zapalim-ža łučyny i pojdziem jašče šukać doli, budziem pamahać adzin adnamu, a jak zbłudzić chto z nas, padamo jamu hołas. Nia śmiejciesia-ž, braty, i nie adbirajcie ŭ mianie taho, čaho nichto nia maje prava adbirać“.

I ślozy bliščali na vačoch Mienšaha Brata *).

Taras Hušča.

---

*) Mienšy Brat — biełarus u carskija časy. Red.

ЗЬМЕСТ.

Матар'ял для сьпісваньня й дыктовак.

II. Знакі прыпынку.

Матар'ял для сьпісваньня й разбору.

Główny skład:
„Wydawnictwo Wileńskie“ B. KLECKINA,
Wilno. Mało-Stefańska, Nr. 23.